

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Психолого-педагогічний факультет
Кафедра практичної психології

«Допущено до захисту»
В.о. завідувача кафедри
_____ Чаркіна О. А.
« ____ » _____ 2024 р.

Реєстраційний № _____
« ____ » _____ 2024 р.

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ У РОБОТІ З ВНУТРІШНЬО
ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ ШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Кваліфікаційна робота студентки
групи ЗПП-20
ступінь вищої освіти бакалавр
спеціальності 053 Психологія
Сливканич Інни Іванівни

Керівник доктор психологічних наук,
професор
Мірошник З.М.

Оцінка:
Національна шкала _____
Шкала ECTS ____ Кількість балів _____
Голова ЕК _____
(підпис) (прізвище, ініціали)
Члени ЕК _____
(підпис) (прізвище, ініціали)
_____ (підпис) (прізвище, ініціали)
_____ (підпис) (прізвище, ініціали)

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Сливканич Інна Іванівна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело. Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Сливканич Інна Іванівна _____
підпис

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Теоретичні основи роботи з внутрішньо переміщеними особами	7
1.1. Сутність понять внутрішньо переміщені особи у відношенні до школярів	7
1.2. Психологічний інструментарій в роботі з учнями (ВПО).....	15
Висновки до розділу 1	20
Розділ 2. Емпіричне дослідження використання психологічного інструментарію в роботі з учнями, які є внутрішньо переміщеними особами	21
2.1. Обґрунтування вибору методик та процедура дослідження	21
2.2. Аналіз результатів дослідження.....	40
2.3. Практичні рекомендації щодо використання психологічного інструментарію в роботі з ВПО шкільного віку	46
Висновки до розділу 2	49
Висновки	51
Список використаної літератури	53
Додатки	64

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Внаслідок відкритого збройного вторгнення Росії 24 лютого 2022 року в Україну, кількість осіб, які залишили свої домівки, значно зросла. І в першу чергу це стосується дітей.

Діти є однією із самих вразливих категорій населення, яка піддається впливові екстремальних ситуацій, що виникають у суспільстві. Вони гостро реагують на події, які порушують нормальність, стабільність та безпеку їхнього оточення. Діти внутрішньо переміщених осіб додатково стикаються з низкою стресових факторів, таких як зміна місця проживання, розрив звичного соціального оточення, втрата звичних друзів та невизначеність щодо майбутнього повернення до звичного середовища. Для цієї категорії дітей характерні збільшена вразливість і потреба в комплексному психологічному супроводі і у виборі психологічних методів.

Дослідження питання роботи практичного психолога з вимушеними переселенцями проводяться Александровим Д. О., Бульковською В., Войтенко О. В., Григоренко І. О., Савельєвою Н. М., Діброва В. А., Коростюком З. М., Демидаць С. Р., Кравченко О. О., Надточім В. та іншими. На думку вищезазначених авторів психологічна підтримка ВПО передбачає допомогу у сприйнятті змін та в асиміляції нового досвіду, соціально-психологічну адаптацію, яка полягає у пристосуванні до нового оточуючого середовища, до нових умов життя. Зміст такої роботи передбачає діагностичну, консультативну та психотерапевтичну підтримку.

Останнім часом робота з вимушеними переселенцями стала предметом дослідження як українських так і зарубіжних психологів, зокрема труднощі з якими зустрічаються переселенці проаналізовані в роботах Chung M. C., AlQarni N., AlMazrouei M., Al Muhairi S., Shakra M., Mitchell B., Al Mazrouei S., Al Hashimi S. [57] та Mahamid F., Berte D. Z.

Проблема використання психологічного інструментарію в роботі з вимушено переміщеними особами шкільного віку є актуальною та своєчасною.

Мета дослідження: теоретично вивчити та емпірично дослідити можливість застосування психологічного інструментарію при наданні допомоги школярам, які є внутрішньо переміщеними особами.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати основні підходи до визначення поняття внутрішньо переміщених осіб.
2. Підібрати відповідні методики для роботи з дітьми шкільного віку, що стали вимушеними переселенцями в умовах війни.
3. Розробити практичні рекомендації по використанню психологічного інструментарію з ВПО шкільного віку (учні 10-15 років).

Об'єкт дослідження - психологічна робота з учнями (вимушеними переселенцями).

Предмет дослідження – особливості використання психологічного інструментарію в роботі з внутрішніми переселенцями шкільного віку.

Методи дослідження. Задля досягнення мети та розв'язання поставлених завдань було застосовано комплекс методів:

- 1) теоретичні - аналіз та узагальнення наукової літератури;
- 2) емпіричні – інтерв'ю, методи арт-терапії, спостереження, бесіда та відповідні методики: «Агресивна поведінка»; (за Є. Ільїним та П. Ковальовим); методика первинної діагностики та виявлення дітей «Групи ризику» ; та тест тривожності Філіпса;
- 3) статистичні – якісно-кількісний аналіз результатів дослідження;

База дослідження: емпіричне дослідження було проведено на базі КЗ «Гейківська гімназія» Лозуватської сільської ради протягом вересня 2023 року – березня 2024 року. У дослідженні взяли участь 20 школярів 10-15 років, які стали вимушеними переселенцями після 22 лютого 2022 року; 20 батьків учнів, які також є внутрішньо переселеними особами та 8 вчителів, які працюють з даною категорією дітей.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає у розробці практичних рекомендацій для шкільних психологів, вчителів та батьків, які задіяні в роботі з учнями, що стали внутрішніми переселенцями.

Апробація результатів дослідження: Результати дослідження (тези на тему «Арт-терапія у роботі з ВПО шкільного віку») представлено у збірнику наукових праць «Психологічний супровід особистості в умовах війни. Посткризове відновлення». Виступ на засіданні метод об'єднання КЗ «Гейківська гімназія» Лозуватської сільської ради на тему «Психологічні інструменти в роботі шкільного психолога з переміщеними особами» (березень 2024 р., протокол № 7 від 26.03.2024).

Структура кваліфікаційної роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку літературних джерел та додатків. Дослідження представлено на 65 сторінках тексту, серед яких основний матеріал викладено на 51 сторінках. Проаналізовано 64 літературних джерела, з них 10 джерел іноземною мовою. Робота містить 3 таблиці та 2 рисунки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОБОТИ З ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ

1.1. Сутність понять внутрішньо переміщені особи у відношенні до школярів

Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» №3446-IX від 08.11.2023 внутрішньо переміщені особи є громадяни України, особи без громадянства або іноземці, які на законних підставах проживають в Україні, які вимушено залишили свої домівки чи місця проживання [18; 23].

Відповідно до тлумачного словника термін ВПО трактується «як людина, які була змушена залишити свою домівку через конфлікти, насильство, природні катастрофи або інші надзвичайні ситуації, але залишається всередині меж країни свого походження» [14].

Вивчаючи всі аспекти внутрішнього переміщення осіб, що характерні для національного законодавства та міжнародного права у відповідності до керівних принципів ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни [21], Коростюк З. М., Демидась С. Р. [25] та Магдисюк Л. І., Федоренко Р. П. [28] формулюють відповідне поняття. Під цим терміном автори розуміють внутрішньо переміщену особу або групу осіб, які примушені залишити своє сталий місце проживання через погіршення соціальної, політичної, економічної, екологічної або іншої ситуації в певній адміністративно-територіальній одиниці. Дане визначення співпадає з аналогічними тлумаченнями, наданими на офіційному сайті Wikipedia [5], в монографії Новікова О. Ф., Амоша О. І., Антонюка В. П. та інших авторів [6] та у роботах Менджул М. А., Паніна Ю. С. [30].

Дослідження провідних фахівців проведені з метою уникнення порушень прав людини, воєнного конфлікту, насильства або інших негативних наслідків, які можуть призвести до фізичного страждання та потребують соціального

захисту та правової безпеки та відповідають вимогам прав та обов'язків внутрішньо переміщених осіб [38].

Спочатку може здатися, що представлена термінологія у цьому контексті стосується виключно юридичних аспектів, але вона також має психологічний компонент. Специфічний психологічний вплив терміну внутрішньо переміщені особи відзначається Лазаренком В., який підкреслює, що цей термін викликає спірне, переважно негативне, ставлення самими внутрішньо переміщеними особами, і часто вони відмовляються від нього, замінюючи його на більш активну назву – переселенці [59].

У контексті воєнного конфлікту актуальною стає проблема примусового переміщення людей із зон збройних сутичок до більш безпечних регіонів, яку досліджують Трубавіна І. М. [48] та Фролова О. [49]. Науковці зазначають, що під час евакуації переселенці стикаються з численними труднощами та ризиками як під час подорожі, так і по прибуттю до нового місця проживання. Особливо детально такі труднощі проаналізовані в роботах Chung M. C., AlQarni N., AlMazrouei M., Al Muhairi S., Shakra M., Mitchell B., Al Mazrouei S., Al Hashimi S. [57] та Mahamid F., Berte D. Z. [60], які аналізували проблеми військових переселенців з Сирії.

Очевидно, що труднощі, з якими стикнулися українські біженці за кордоном мають інший характер ніж для тих, хто пересувається в межах України, або хто обрав евакуацію за межі країни. На це вказують у своїх дослідженнях Sasse G. [64] та Александров Д. О. [1]. Автори приходять до думки, що майже всі групи переселенців, як дорослі, так і діти, змушені покинути свої домівки через воєнний конфлікт, і оселяючись в інших містах або країнах, стикаються з проблемою адаптації до нових умов життя. Це стосується не лише матеріального забезпечення, а й адаптації до нових, незвичних та інколи незручних соціальних умов, оточення, які вивчаються у роботах Кравченко О. О. [26] та Надточого В. [32].

На нашу думку, такий розвиток подій може призвести до психологічної травматизації (особливо дітей), що може викликати у ВПО негативні психічні

стани, збільшення агресивності та занепаду настроїв, проявів схильності до негативних залежностей (алкоголізму чи наркоманії), та інших порушень психічного та фізичного здоров'я.

Так, Л. М. Коробка вказує, що такі прояви часто пов'язані з труднощами адаптації до нового соціуму, що змушує переселенців прагнути повернутися додому, незважаючи на ризики та небезпеку [24]. Тому фахівці-психологи, соціальні педагоги, волонтери та інші спеціалісти допомагаючих професій, повинні добре розуміти особливості їхньої адаптації та пристосування до нових умов життя. Це допоможе організувати своєчасну профілактичну роботу, спрямовану на зменшення ризиків дезадаптації переміщених осіб у новому середовищі [7; 34; 37].

У центрі психологічної проблематики переселення осіб, що зазнали не лише матеріальних втрат, а і психологічного та морального насилля, знаходиться питання адаптації до нового оточення. Сучасні науковці - Браницька Т. Р. Матохнюк Л. О. Шпортун О. М. висувають два підходи до адаптації внутрішньо переміщених осіб: соціокультурний і ресурсний. Згідно з соціокультурним підходом, адаптація передбачає подолання культурного шоку від зміни традиційного середовища та необхідність адаптації до нової культури, у тому числі шляхом пошуку способів взаємодії між ідентичністю внутрішньо переміщених осіб та менталітетом навколишніх соціальних груп. Інтеграція внутрішньо переміщених осіб у громадах, що їх приймають, розглядається як процес наближення між їхньою та існуючим в громаді менталітетом [39].

Наявність спільних класових культурних та психологічних ознак між внутрішньо переміщеними особами та членами приймаючої спільноти активізує можливість застосування додаткових ресурсних підходів. В рамках ресурсного підходу адаптація до нових умов розглядається у кваліфікаційній роботі Пуздряч Ю. М. [42]. Авторка вказує на те, що ресурси розподіляються на особисті, матеріальні, соціальні та культурні. Для відновлення втрачених ресурсів можуть використовуватися стратегії заміщення або заміни ресурсів.

На думку, Мельник Л. А. та Волинець Л. С. причинами масового внутрішнього переміщення сімей з дітьми є бажання забезпечити себе та свої дітей, уникнути обстрілів, неспроможність жити на територіях, де немає належних умов для догляду за дітьми та багато замінованих місць [41].

Важливим фактором для внутрішнього переселення Боровинська І. вважає відсутність ресурсів у дорослих забезпечити власні потреби та потреби своєї родини у достатніх умовах для життя та праці, наприклад, такі як продукти харчування, водопостачання, електроенергія, освіта та інші потреби [55].

Життєва ситуація більшості внутрішньо переміщених осіб, на думку Войтенко О. В. є досить складною: вони були змушені залишити своє звичне життя, роботу, власне житло тощо і опинилися серед незнайомих людей, що створює необхідність надання їм матеріальної та психосоціальної підтримки. Автор вказує на те, що родини внутрішньо переміщених осіб з дітьми можуть проживати самостійно, орендуючи житло, у родичів або в місцях, де є концентрація таких же переселенців, але при цьому такі люди мають спільні проблеми, на які соціальним працівникам необхідно адекватно реагувати [10].

Григоренко І. О. та Савельєва Н. М., досліджуючи життєву успішність внутрішньо переміщених осіб, виділяють наступні соціально-психологічні стратегії життєвої успішності: надія на підтримку від близьких людей; звернення за допомогою до фахівців; наслідування успіху інших людей; взаємовигідна співпраця; використання маніпулятивних факторів поведінки; інтеграція в інше оточення [12].

Психоемоційний стан внутрішньо переміщених осіб, який характеризується невизначеністю перед майбутнім та відсутністю чіткого розуміння, як сприяти подальшій побудові свого життя, був описаний у дисертації Діброви В. А. [16] та Степаненко Л. В. [46]. Автори проводили оцінювання потреб та очікувань від майбутнього внутрішньо переміщених осіб та біженців.

Тимофєєва Т. А. [47] та Nickerson A., Hoffman J., Keegan D., Kashyap S., Argadianti R., Tricesaria D., Pestalozzi Z., Nandyatama R., Khakbaz M., Nilasari N., Liddell B. [61] вказують, що деструктивні наслідки кризового стану для внутрішньо переміщених осіб можуть виявлятися в їх психологічних захворюваннях, наприклад проявляючись у відмові від активних спроб самозабезпечення та пошуку допомоги в установах державного та громадського секторів. Дослідники вказують на те, що вплив переселення часто є травматичним і може лишити слід протягом тривалого часу, діти, які є внутрішньо переміщеними особами, мають право на можливість повернутися до нормального життя на основі довгострокових рішень.

Серед соціально-психологічних труднощів, з якими стикаються діти внутрішньо переміщених осіб, Бульковська В. [2] та Волинець Н. В. [9] виділяють наступні аспекти: відчуття недосягнення особистої самореалізації та відсутності визнання в суспільстві, особливо у колективі однолітків; бажання змінити теперішню ситуацію в країні та негативне ставлення до представників влади різних країн; постійний страх та переживання, пов'язані з воєнними подіями; постійне перебування у стані втечі та відчуття безпорадності, коли дорослі часто приймають рішення за дитину, вважаючи її головною жертвою конфліктних обставин; стримування власних почуттів та емоцій; незадоволення взаєминами з батьками та відсутність мотивації для навчання в школі та пристосування до нових життєвих умов.

Симоненко С. та Овадюк Н. відносять до соціально-психологічних проблем дітей внутрішньо переміщених осіб такі аспекти: відхилення в емоційному розвитку; збільшений рівень стресу; відчуття незахищеності та безпорадності; страх перед змінами та очікування негативного результату; низька самооцінка; почуття провини та інші схожі емоційні відчуття [43].

Важливо відзначити, що реакція дітей на труднощі кризових ситуацій в значній мірі залежить від їхнього рівня розвитку та віку, а також від стилю взаємодії з батьками та між батьками. Зазвичай, коли поряд є спокійні та впевнені дорослі, діти краще впораються зі стресовими ситуаціями. Діти

внутрішньо переміщених осіб, на думку Аносової А. В., Безпалько О. В. та Цюман Т. П. потребують підтримки, вказують необхідність бути поруч з дорослими, а також отримувати допомогу у пристосуванні до нових умов життя [45].

У стабільних та безпечних умовах дитина може нормально розвиватися відповідно до свого віку. Проте, у ситуації війни та примусового переміщення цей процес може бути порушеним. Якщо дитина не отримує належної підтримки та не відчуває себе в безпеці, це може призвести до виникнення різних порушень у її поведінці та стані. Професорсько-викладацький склад кафедри практичної психології КДПУ, зокрема Великодна М. С., Шестопалова О. П., Шило О. С. та молоді науковці Депутатов В. О., Колісник Л. О., зауважують, що реакції дітей на травматичні події різняться в залежності від їхнього віку (табл. 1.1) [3].

Таблиця 1.1.

Психологічні реакції дітей різних вікових груп на вимушене переселення

Діти різних вікових груп	Характеристики психологічної реакції
Дошкільний вік (від 1 року до 6 років)	Дитина смочче палець, має проблеми з нічним енурезом, страждає від фобії темряви та страху перед тваринами. Вона постійно приєднується до батьків, постійно просить їх про допомогу і страждає від нічних кошмарів. Крім того, вона втрачає контроль над функцією сечовиділення або кишечником, страждає від заїкання, має проблеми з апетитом - може навіть надмірно пережовувати.
Молодший шкільний вік (від 6 років до 11 років)	Дитина проявляє дратівливість, схильна до частого плачу, демонструє агресивну поведінку як вдома, так і в школі. Вона відкрито конкурує за увагу батьків з молодшими дітьми в сім'ї, має нічні страхи та кошмари, із різко вираженою фобією темряви. Дитина ухиляється від відвідування школи та уникатиме спілкування з однолітками, і зазнає втрату інтересу та здатності до концентрації під час навчальних занять.
Середній шкільний вік (від 11 років)	Порушення сну та апетиту, вияви бунту вдома, відмова виконувати побутові обов'язки, труднощі у навчанні (включаючи конфлікти, замкненість у собі, втрата інтересу до

до 14 років)	навчання та бажання більшої уваги до себе), проблеми зі здоров'ям та функціональні скарги, а також втрата зацікавленості у спілкуванні з однолітками.
Юнацький або підлітковий вік (від 14 років до 18 років)	Психосоматичні прояви (включаючи висип, розлади травлення, головні болі та астматичні симптоми), порушення сну та апетиту, іпохондрія, порушення менструального циклу, зміни рівня енергії, апатія, втрата зацікавленості у протилежній статі, необґрунтована або анти-суспільна поведінка (включаючи правопорушення), опір батьківському контролю та зниження здатності до концентрації.

Гордієвський Д. Є. вказує на те, що дітям важко висловити свої емоції, що в свою чергу призводить до таких наслідків, як травматичні ігри, відчуття депривації, повторні вчинки, спотворення уявлень про світ, проблеми з пам'яттю, увагою, навчанням, а також розвиток різних видів страхів. Саме тому, на думку автора, виникає важлива потреба у наданні психологічної допомоги вимушеним переселенцям [11].

Психологічна допомога, за визначенням Панок В. Г., є одним із видів професійної діяльності, спрямованої на підтримку та допомогу людині, сім'ї або соціальній групі у вирішенні їхніх психологічних проблем, соціальної адаптації, саморозвитку, самореалізації, реабілітації та подоланні складних психологічних ситуацій [35].

Психологічна допомога як професійна сфера виникла порівняно недавно і нині активно розвивається, її вплив на суспільство стає дедалі більш значущим. Панок В. відзначає: безсумнівним є той факт, що сучасна історія вітчизняної психологічної допомоги твориться перед нашими очима та завдяки нашим зусиллям. Дослідник визначає психологічну допомогу як систему заходів, спрямованих на пом'якшення або подолання психологічних проблем, що виникають у окремої особи або групи людей, за допомогою практичної психології [35].

Психологічна допомога є організованим та відповідальним процесом, під час якого практичний психолог має володіти високим рівнем знань, навичок і компетенцій. Вона спрямована на забезпечення емоційної, смислової та

екзистенційної підтримки індивіда або групи в складних, кризових або інших негативних ситуаціях, які виникають у їхньому житті.

Карамушка Л. відносить психологічну допомогу до розряду психологічних технологій та визначає її як психолого-організаційні технології. Це зумовлено тим, що ці технології, з одного боку, впроваджуються в рамках діяльності організацій, а з іншого, ґрунтуються на вивченні психологічних закономірностей управлінської діяльності, роботи персоналу та функціонування організацій в цілому [20].

Психокорекція, на думку Макарова О. П. [29], – це форма психологічної підтримки, спрямована на активне впливання на особистісний, поведінковий та інтелектуальний рівні функціонування людини.

Паркулаб О. та Дмитренко Н. арт-терапевтичну психокорекцію поділяють на індивідуальну та групову. Під час індивідуальної психокорекції фахівець працює з клієнтом один на один, тоді як групова психокорекція включає роботу психолога з групою людей, які мають подібні проблеми, що дозволяє досягти результатів через взаємодію між учасниками групи [36].

За словами Журавель М. [17], арт-терапія є методом психічної гармонізації та розвитку особистості, який допомагає вирішувати внутрішні конфлікти та розкривати творчий потенціал людини. Вона служить інструментом для знаходження та активізації внутрішніх ресурсів та розширення спектру саморегуляції.

У роботі з внутрішньо переміщеними особами арт-терапія, на думку Вознесенської Л., має низку позитивних аспектів: відволікає увагу дитини від хворобливих переживань; допомагає виявити та вилікувати душевні рани через виявлення переживань; сприяє зменшенню тривоги та напруженості, сприяючи формуванню більш оптимістичного світогляду [8].

У контексті арт-терапії, як про це пише Вітько В., малюнок (або інші техніки та засоби, наприклад такі як танець чи мелодія) є конкретним матеріальним полем для метафоричної взаємодії. Вони дозволяють переглянути ситуацію з нового ракурсу та знайти шляхи до її вирішення [4].

Гундертайло Ю. визначає наступні групи, які потребують особливої уваги фахівців [15]:

- діти, що разом з батьками покинули території, де проводяться антитерористичні операції, а також ті, хто покинув свої місця проживання через активні бойові дії на прифронтових територіях;

- діти, які повернулися разом з родичами на території, що були звільнені, але стикнулися з труднощами у відновленні звичайного життя через зміни в оточенні;

- діти, які перебували в зонах конфлікту протягом тривалого часу разом з родичами, приховуючись в підвалах або інших укриттях, були свідками обстрілів та травматичних подій або самі стали жертвами насильства.

У відповідності з темою нашого дослідження особливої уваги набуває проблема пошуку ефективного психологічного інструментарію в роботі з учнями, які стали вимушено переміщеними особами в умовах війни.

1.2. Психологічний інструментарій в роботі з учнями (ВПО)

Роль навчальних та навчально-виховних закладів освіти під час військового конфлікту є важливою, тому що школа в такий час стає центром з надання допомоги та підтримки сім'ям з дітьми, виступає активним учасником громадської та соціальної роботи. В таких умовах значно зростає значення ролі соціального педагога та психолога загальноосвітнього закладу, особливо у разі наявності серед учнів дітей, які постраждали внаслідок військового конфлікту.

Аналіз технологій соціально-педагогічної підтримки дітей внутрішньо переміщених осіб, які були свідками бойових дій та постраждали від серйозного негативного впливу на їхній психоемоційний стан проводиться у роботах авторського колективу [13]. Представлений досвід впровадження групових форм роботи в системі психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій,

спрямований на пошук ефективних підходів, що допоможуть у роботі з цими дітьми, які мають розлади у соціальній поведінці.

Застосування технологічного підходу у роботі психолога та соціального педагога, на думку Нерез О. О., забезпечує раціональне використання ресурсів та часу, дозволяє систематизувати соціально-педагогічну діяльність на наукових засадах, сприяє ефективному вирішенню поставлених завдань [33].

Розробка та впровадження соціально-педагогічних технологій у роботу психолога та соціального педагога ґрунтується на принципах, описаних у роботах Титаренко Т. М., Дворник М. С. [53]:

- Акцент на позитивні аспекти особистості (виявлення та підтримка позитивних рис дитини, створення ситуацій успіху, навички виявлення позитивного в його поведінці).

- Забезпечення конфіденційності (створення довірчої атмосфери, дотримання професійної таємниці).

- Розвиток командної роботи різних фахівців у вирішенні проблем дитини (залучення до роботи з дитиною, крім соціального педагога, психолога, лікаря, адвоката, соціального працівника, вчителів, вихователів тощо).

В наукових дослідженнях розкрито сутність та основні принципи реалізації концепції допомоги для самопомоги. [31], [33], [53].

Допомога, на думку Москалик С. В., є комплексом соціальних послуг, спрямованих на спільне вирішення проблем сім'ї разом з нею. З урахуванням особливостей сімей, ресурсів суб'єктів соціально-педагогічної роботи, планування роботи з сім'єю, допомога повинна мати наслідки, спрямовані на відновлення або підвищення соціального статусу сім'ї та сприяння її розвитку на основі засвоєння життєвих навичок та вмінь. Допомога може бути реалізована через оздоровлення дітей, організацію дозвілля, соціальну опіку, соціальну освіту, консультування з питань вирішення проблем, інформування про ресурси та послуги, участь у групах взаємодопомоги, фасилітаторство, роботу в громаді та інші форми. Допомога може поєднуватися з підтримкою [31].

Самодопомога - це форма партнерства, коли сім'я або група сімей працюють самостійно над вирішенням своїх або схожих на свої проблеми. Цей процес здійснюється за планом, який розробляється спільно з фахівцем або затверджується ним, використовуючи власні або залучені ресурси. Фахівець може надавати підтримку або контролювати процес, особливо якщо він надає ресурси зі свого боку, а самі сім'ї забезпечують самоконтроль.

Самодопомога, на думку Piedfort-Marin O. [61], передбачає, що сім'ї здатні самостійно вирішувати свої проблеми, але водночас вони визнають свої потреби та визнають свою відсутність фахових знань, що робить партнерство з установами соціальної сфери необхідним. Наслідком самодопомоги є здатність сім'ї до самостійного життя та розв'язання проблем на основі оволодіння власними правами та розвитку життєвих навичок через партнерство з фахівцями, участь у групах самодопомоги за направленням або за власною ініціативою, самоосвіту, самостійну практичну діяльність та інші методи.

Реалізація вказаної технології передбачає, що соціальні та педагогічні працівники ставляться до сімей як до цілісних суб'єктів роботи, розглядаючи їх як клієнтів з власними правами, цілями, інтересами, досвідом, намірами, ресурсами та відповідальністю за вибір рішень у власному житті. Це означає, що пропонуються варіанти послуг і співпраця у вирішенні проблем сім'ї, покладаючись на особисті, сімейні та загальнолюдські цінності, а також на права дитини в суспільстві і в родині. Реалізація цієї технології передбачає також відповідальність за обов'язки щодо членів сім'ї і суспільства, спрямовані на формування життєвих умінь і навичок.

Взаємодія психолога, соціального педагога та сім'ї може бути реалізована виключно в інтересах сімейного благополуччя, виступаючи як співпраця та партнерство, враховуючи різні рівні готовності сімей до вирішення проблем, подолання труднощів, а також їх здатність до самостійного функціонування і мотивацію до взаємодії.

Надання підтримки полягає в забезпеченні функцій та виконанні прав, які сім'я не може здійснити самостійно в наявних обставинах і на даний момент. Ці

послуги сприяють зміні ситуації та особистісному розвитку членів сім'ї або соціальних змін. Спочатку сім'я отримує підтримку, а після успішної внутрішньої усвідомлення прав переходить до самодопомоги. Підтримка означає надання соціальних послуг, що дозволяють сім'ї протягом обмеженого часу виконувати свої обов'язки, функції та реалізовувати свої права в мікросередовищі та суспільстві. Це може включати тимчасове притулку, надання речей, фінансову підтримку, допомогу у здоров'ї дітей, соціальну опіку над ними, інформування про наслідки проблеми, а також консультування та поради. Підтримка може виявлятися у вигляді кураторства, нагляду за умовами життя та взаєминами в сім'ї, консультування, фасилітації, участі у груповій допомозі, а також залучення до діяльності в інших обставинах та за кращими практиками. Підтримка передбачає споживання сім'єю обраних соціальних послуг, але при цьому вона спонукає сім'ю до мінімальної самостійності в розв'язанні проблем та показує, що послуги доступні, якщо їх пошукати. Також вона сприяє знаходженню шляхів вирішення проблем, стимулює до співпраці та допомагає пом'якшити найважчі ситуації. Однак обмеженість підтримки за часом та обсягом може спонукати до переходу від допомоги до більш активної участі в розв'язанні проблем [40].

Психологічні методи, які ефективно використовуються в ситуаціях кризового втручання, мають бути спрямовані на забезпечення підтримки клієнта, сприяння формуванню у нього об'єктивної оцінки ситуації та самооцінки, а також розвитку життєвих умінь. Втручання передбачає надання комплексу послуг у різних сферах, таких як соціально-економічна, юридична, психологічна, соціально-педагогічна, інформаційна, соціально-медична, а також послуги з питань працевлаштування. Ці послуги надаються індивідуально, залежно від конкретних проблем сім'ї чи її членів. Реалізація послуг може включати такі аспекти, як соціальна підтримка жертв насильства, організація оздоровлення та дозвілля дітей, надання матеріальної та фінансової допомоги, представництво інтересів сім'ї та її членів, створення сприятливого середовища для людини та її включення до груп взаємодопомоги, організація соціального

навчання для тих, хто проявляє агресію (з їх згоди), а також інформування та консультування як самих потерпілих від насильства або військових конфліктів, так і їхніх членів сім'ї (з їх згоди), спрямоване на відновлення соціальних та сімейних зв'язків людини (або налагодження нових).

У відповідності зі змістом даної роботи нами проаналізовано потенціал та ефективність арт-терапії у наданні психологічної підтримки вищезазначеним методом. Дієвість методів проявляється у їх здатності успішно впливати на кризові, стресові та тривожні стани.

У своїх наукових дослідженнях Вітько В., Вознесенська О. Л., Гундертайло Ю., Паркулаб О., Дметренко Н., Циркунова А. проаналізували особливості використання методів арт-терапії щодо надання соціально-психологічної допомоги. Практичні засоби реалізації арт-терапії відображені у навчально-методичному посібнику «Практикум з арт-терапії» за авторством Калька Н., Ковальчук З. В цьому посібнику дослідниці не лише аналізують теоретичні основи арт-терапії, але й надають широкий спектр прикладних методик, які можуть бути застосовані, зокрема, у роботі з дітьми внутрішньо переміщених осіб.

На нашу думку, здійснення індивідуального підходу до кожної дитини втілюється шляхом врахування вікових та індивідуально-типологічних особливостей, прояву поваги та уваги до кожного учня, що сприяє створенню екологічного простору.

Висновки до розділу 1

Масове внутрішнє переміщення сімей з дітьми викликане різними чинниками, включаючи бажання жити в умовах безпеки, втечу від обстрілів, неможливість забезпечити дітей необхідними умовами для виховання та відсутність життєвих необхідностей для дорослих, таких як доступ до продуктів харчування, водопостачання, електроенергії та інших. Багато будинків стали непридатними для проживання через руйнування та пошкодження.

Життя більшості внутрішньо переміщених осіб ускладнене, оскільки вони примушені були залишити звичне середовище, роботу, власне житло та знаходитися серед невідомих людей. Це вимагає надання їм як матеріальної, так і психосоціальної підтримки. Сім'ї внутрішньо переміщених осіб з дітьми можуть проживати самотійно, орендуючи житло, у родичів або в місцях тимчасового розташування, але вони стикаються з спільними проблемами, на які соціальним працівникам необхідно реагувати адекватно.

Значну кількість внутрішньо переміщених осіб складають діти, які особливо гостро переживають дану стресову ситуацію, які стикаються із страхами та нав'язливими спогадами про війну, коли дорослі багато рішень приймають за них, вважаючи їх головною жертвою конфліктної ситуації.

Арт-терапія являє собою основний напрямок надання психологічної допомоги, що сприяє гармонії та особистісному розвитку, що дозволяє вирішувати внутрішні конфлікти та розкривати творчий потенціал людини. Арт-терапія є ефективним інструментом у роботі з дітьми, які стали внутрішньо переміщеними особами. Під час проведення арт-терапевтичних сесій дитина одночасно отримує задоволення від творчих процесів, виявляє та розвиває свої творчі здібності, знаходиться у центрі уваги дорослого та подолає психологічні труднощі.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ В РОБОТІ З УЧНЯМИ, ЯКІ Є ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ

2.1. Обґрунтування вибору методик та процедура дослідження

Для вирішення поставлених завдань дослідження були використані методи та відповідні методики роботи з дітьми, які стали вимушеними внутрішніми переселенцями під час військових дій. Обираючи методики ми виходили з того, що діти, які опинилися в нашій гімназії зазнали психологічної травми під час вимушеного переселення. Більшість з них тривожні, агресивні, неврівноважені та налякані.

Нами були обрані такі методики: «Агресивна поведінка» (За Є. Ільїним та П. Ковальовим); методика первинної діагностики та виявлення дітей «Групи ризику» (М. І. Рожков, М. А. Ковальчук); та тест шкільної тривожності Філіпса.

На початку констатувального етапу було проведено інтерв'ю, основні питання якого представлені у додатку А. Результати опитування підтвердили актуальність обраної нами теми.

Результати *інтерв'ю з учнями*, які є внутрішньо переміщеними особами, свідчать про наступне, на питання 1 були надані наступні відповіді, представлені в узагальненому вигляді. Найважчі аспекти переїзду або переміщення до нового місця у дітей стали розрив звичного середовища, туга за рідним містом та домом, адаптація до нового оточення, необхідність знайомитися з новими людьми, звикати до нового способу життя, стрес та тривога, невизначеність майбутнього, побоювання щодо нового місця проживання, розрив соціальних зв'язків, віддалення від родини, друзів та знайомих, виникнення почуття відчуження та самотності.

На друге питання учні відповідали наступним чином. Адаптації до нового оточення та навчання сприяли знайомство з новим оточенням, активна участь у соціальних заходах, спілкування з новими людьми, відвідування заходів та

групових занять, впорядкування режиму дня, підтримка від родини та друзів, збереження зв'язку з рідними та друзями, спілкування з ними через телефон, відеодзвінки або повідомлення, пошук інтересів та хобі.

На третє питання стосовно відчуття підтримки від учителів та однолітків ми отримали приблизно такі відповіді: «Я стараюся бути відкритим і комунікабельним з учителями та однолітками, спілкуючись з ними, ставлячи запитання і виражаючи свої думки та почуття»; «Я беру участь у класних та позаурочних заходах, співпрацюю з однолітками над проектами та завданнями. Це допомагає побудувати дружні стосунки та відчуття підтримки спільноти»; «Я завжди знаю, що можу звернутися за допомогою до учителів або однолітків, якщо виникають питання або проблеми з навчанням чи адаптацією»; «Я намагаюся створювати позитивну атмосферу в класі, допомагаючи іншим, висловлюючи слова підтримки та підкріплення». Таким чином, отримані відповіді допомогли визначити основні напрямку психологічної підтримки та допомоги дитині, яка стала вимушеним переселенцем.

На четверте питання більшість досліджуваних відповідала наступним чином: «Я складав розклад на кожен день, розподіляючи час на навчання, відпочинок та інші активності. Це допомогло мені відчувати контроль над ситуацією і знизити рівень стресу»; «Я звертався за допомогою до учителів, колег та друзів, які надавали поради та підтримку. Це допомагало мені розібратися з складними завданнями та відчувати підтримку в навчанні»; «Я відводив час на фізичні вправи, медитацію та релаксаційні техніки, що допомагало зняти напругу та стрес, покращувало моє самопочуття та збільшувало продуктивність»; «Я намагався дивитися на ситуацію позитивно, шукаючи можливості для особистого зростання та розвитку навичок». Отже, надані учнями відповіді розкривають основні стресові ситуації, в яких перебували діти, та надають шляхи їх подолання.

Наступне питання стосувалось визначення методів та стратегій, які учні використовують для зниження тривожності та стресу. Нами були отримані наступні відповіді: «Я використовую різноманітні техніки дихальних вправ та

медитації для заспокоєння свого розуму та тіла. Глибоке дихання та усвідомлене присутність допомагають мені зосередитися і знизити рівень стресу»; «Регулярні фізичні вправи, такі як біг, йога або прогулянки, допомагають мені розслабитися, відпустити напругу та покращити настрій»; «Я складаю розклад дня та планую свої дії, що допомагає мені відчувати контроль над ситуацією та знижує рівень тривоги»; «Обговорення своїх почуттів із близькими та отримання підтримки від них допомагає мені впоратися зі стресом та відчувати більшу впевненість»; «Зайняття творчістю, такими як малювання, музика або письмо, допомагає мені висловити свої почуття та розслабитися». Таким чином, наведені методи та стратегії дозволяють учням самостійно або за допомогою інших подолати стан тривоги та стресу.

На шосте питання інтерв'ю учні вказали наступні позитивні аспекти розвитку у новому навчальному середовищі: нові можливості для саморозвитку, можливість зустрічати нових людей, розширення світогляду та розвиток нових навичок; сучасна інфраструктура, якісний педагогічний склад та доступ до різноманітних навчальних ресурсів; можливість побудувати нові дружні стосунки та створити підтримуючу соціальну мережу; можливість зіткнутися з новими академічними викликами сприяє розвитку здібності та навички, можливість зрозуміти свої сильні та слабкі сторони; позитивна атмосфера та відчуття спільноти, що надає підтримку та стимулює до досягнення нових висот у навчанні та особистому зростанні. Означені дітьми позитивні аспекти створюють сприятливу базу для їх успішної адаптації та навчання в новому навчальному середовищі.

На сьоме питання були надані наступні відповіді: «Заняття спортом або участь у творчих заходах допомагає мені зняти стрес і напругу, що накопичується протягом дня»; «Активна фізична діяльність та творчість сприяє підвищенню настрою та відчуттю задоволення»; «Участь у спортивних командних іграх або мистецьких колективах надає мені можливість спілкуватися з однолітками та розвивати соціальні навички, що сприяє покращенню моєї самооцінки та відчуттю приналежності»; «Виконання

різноманітних завдань під час спортивних або творчих заходів допомагає мені розвивати нові навички та вміння, що є важливим для мого особистісного росту»; «Участь у інтелектуальних або творчих змаганнях може стимулювати мої когнітивні функції, такі як критичне мислення, творчість та розв'язання проблем». Отже, отримані відповіді свідчать про те, що позаурочні заходи не лише допомагають дитині розвивати фізичні та творчі здібності, а й сприяють моєму загальному психологічному благополуччю та самовизначенню.

Стосовно відповідей учнів на восьме питання ми прийшли до висновку, що шкільний персонал має важливу роль у підтримці внутрішньо переміщених осіб, а саме: створення сприятливого середовища; забезпечення дружнього та підтримуючого клімату в класі, де кожен учень відчуває себе важливим та прийнятним; надання індивідуальної уваги та підтримки внутрішньо переміщеним учням, враховуючи їхні особливі потреби та виклики; забезпечення доступу до психологічної підтримки та консультування для тих, хто може відчувати емоційний стрес чи травми внаслідок переміщення; проведення заходів, спрямованих на підтримку інтеграції внутрішньо переміщених дітей в шкільне життя та соціальне середовище; співпраця з батьками внутрішньо переміщених дітей для забезпечення їхньої успішної адаптації та навчання; надання інформації про доступні ресурси та програми підтримки для внутрішньо переміщених сімей і дітей; проявлення розуміння та емпатії до унікальних викликів, з якими зіштовхуються внутрішньо переміщені учні, і створення сприятливого середовища для їхнього успіху.

Наступне питання дозволило окреслити теми або питання, про які учні хотіли б говорити зі своїми однолітками та вчителями, а саме: обговорення особистого досвіду та вражень від переміщення та адаптації до нового оточення; обмін інформацією про доступні ресурси та програми підтримки для внутрішньо переміщених осіб і сімей; обговорення стратегій та методів адаптації до нового навчального середовища та соціальної ситуації; розмова про способи зниження стресу та підтримку психологічного благополуччя під час

переїзду та адаптації; дискусія про цілі та плани на майбутнє та способи досягнення успіху у новому середовищі.

Останнім питанням інтерв'ю учнів, які стали вимушеними переселенцями стало бачення власного майбутнього. Нами були отримані приблизно такі відповіді: «У новому навчальному середовищі я бачу безліч можливостей для свого майбутнього та досягнення навчальних цілей. Перше, що мені хотілося б зробити, це вивчити нові предмети та отримати нові знання, які допоможуть мені розвиватися як учня. Я також бачу це як можливість побудувати нові стосунки з однолітками та вчителями, що стимулюватиме мій особистісний і соціальний розвиток. Мої навчальні цілі у новому середовищі включаються в те, щоб стати успішним учнем, вивчити нові навички та знання, а також розвинути свої інтереси і здібності. Я планую працювати наполегливо, використовуючи всі доступні ресурси та підтримку, щоб досягти своїх навчальних цілей у цьому новому навчальному середовищі».

Таким чином, окреслені учнями теми можуть допомогти вчителям, батькам, практичним психологам покращити розуміння та підтримку один одного в цьому періоді адаптації.

Результати опитування *батьків* дітей, які стали внутрішньо переміщеними особами вказують на наступні дані. Під час переїзду або переміщення найбільшими викликами та турботами для дорослих стало адаптація до нового середовища, привикнути до нового оточення, клімату, культури та соціальних умов; пошук житла; втрату зв'язків з родиною, друзями та колегами; переїзд призвів до стресу та неспокою внаслідок зміни рутини та звичного життя; виникли фінансові питання, пов'язані з витратами на переїзд, пошук нової роботи та житла. Ми вважаємо, що ці виклики та турботи можуть бути подолані шляхом підтримки одне одного, планування та використання ресурсів, доступних у новому середовищі.

Було встановлено, що спілкування батьків з дитиною та відкрите обговорення її почуттів і досвіду можуть бути дуже корисними для підтримки її психологічного благополуччя. Було отримано наступні відповіді респондентів:

«Я стараюся слухати свою дитину без перебивання і засудження. Це допомагає їй відчувати, що її почуття та думки важливі»; «Я задаю відкриті питання, які спонукають дитину висловлювати свої думки та почуття, наприклад: Як ти себе почуваєш у цій ситуації? або Що ти думаєш про це?»; «Я намагаюся створити емоційне підґрунтя для розмов, показуючи свою підтримку та розуміння»; «Часто намагаюся грати з дитиною в різні ігри»; «Я стараюся створити атмосферу, де дитина відчувається комфортно та безпечно висловлювати свої думки та почуття». Ці методи, на думку батьків, допомагають зберегти відкрите та довірче спілкування з дитиною, що сприяє її психологічному здоров'ю та добробуту.

Стосовно питання про взаємодію батьків зі школою та вчителями, було визначено основні фактори підтримки навчання та благополуччя дитини, яка є внутрішньо переселеною особою: батьківські збори та консультації; комунікація та співпраця з вчителями; співпраця з шкільними службами підтримки, такими як психолог чи соціальний працівник; моніторинг навчального процесу; участь в шкільних та позаурочних заходах. Загальний висновок з отриманих відповідей може бути таким, що взаємодія батьків зі школою та вчителями допомагає забезпечити ефективне навчання та психологічне благополуччя дитини.

На питання стосовно розвитку у дітей соціальних навичок та встановлення стосунки з однолітками батьки відповідали приблизно наступним чином: «Я створюю позитивний приклад для моєї дитини, демонструючи власні соціальні навички та здатність спілкуватися з іншими. Я також підтримую її у зусиллях розвивати свої власні соціальні вміння»; «Ми граємо у рольові ігри, які допомагають моїй дитині вчитися спілкуватися, розв'язувати конфлікти та встановлювати стосунки з іншими дітьми»; «Ми беремо участь у спільних активностях з іншими дітьми, таких як спортивні команди, мистецькі гуртки чи ігри на подвір'ї. Це дозволяє моїй дитині встановлювати стосунки та спілкуватися з однолітками в невимушеній обстановці»; «Я поговорюю зі своєю дитиною про її емоції та досвід, які вона переживає у взаємодії з однолітками.

Це допомагає їй краще розуміти свої почуття та вчитися встановлювати здорові стосунки». Окреслені батьками підходи допомагають дитині розвивати соціальні навички та встановлювати стосунки з однолітками, що є важливим для її соціального розвитку та благополуччя.

Батьки в більшості реагують на емоційні виклики та стрес, які можуть виникнути у дитини через наступним чином: «Я намагаюся бути відкритим для розмов та прислухатися до того, що моїй дитині хочеться сказати. Це дозволяє їй відчувати підтримку та розуміння у важливих моментах»; «Я підтримую свою дитину емоційно, дозволяючи їй виразити свої почуття та емоції. Це може включати обійми, співчуття та висловлення розуміння»; «Ми разом вивчаємо та використовуємо заспокійливі стратегії, такі як глибоке дихання, медитація або використання заспокійливих ігор або музики»; «Я навчаю свою дитину практикувати методи управління стресом, такі як планування часу, встановлення меж, вправи на релаксацію тощо»; «У разі потреби я шукаю допомогу від психологів чи інших фахівців, які можуть надати професійну підтримку та поради щодо емоційного благополуччя моєї дитини». Ці підходи допомагають батькам ефективно реагувати на емоційні виклики та стрес у дитини, створюючи здорове середовище для її емоційного розвитку.

Проблема самостійності та необхідного розвитку навичок у дитини також є актуальною для опитаних батьків. Вони запропонували наступні методи вирішення даного питання: «Я надаю своїй дитині певні обов'язки вдома та в школі, які вона повинна виконувати самостійно. Це можуть бути домашні справи, виконання домашніх завдань або організація свого часу»; «Я надаю дитині можливість вчитися на власних помилках та розвивати навички поетапно. Я допомагаю їй розуміти, що навички розвиваються поступово і вони може вдосконалюватися з часом»; «Я підтримую свою дитину, коли вона стикається з викликами, і прагну зрозуміти її почуття. Я вислуховую її та допомагаю знайти рішення в складних ситуаціях, але також заохочую її робити власні висновки»; «Я стимулюю свою дитину до прийняття власних рішень та вирішення проблем самостійно. Це допомагає їй розвивати впевненість у собі

та відчуття самодостатності». Таким чином, окреслені батьками підходи допомагають дитині, що стала вимушеним переселенцем, розвивати самостійність та навички, які вона потребує для успішного функціонування в суспільстві.

У пошуках ресурсів та підтримки для сім'ї та дитини в новому місці проживання внутрішньо переселені особи зверталися до різних джерел: шкільні ресурси для отримання інформації про наявність психологічної підтримки, шкільні програми адаптації для нових учнів та інші ресурси для успішного навчання; місцеві організації, наприклад благодійні організації, центри соціальної допомоги або громадські групи; медичні ресурси, медичні служби та програмами медичної підтримки для дітей та сімей у новому місці проживання; онлайн-ресурси, такі як форуми для батьків або спільноти у соціальних мережах, з метою знаходження корисної інформації та поради від інших батьків у подібній ситуації; консультації психолога з метою отримання індивідуальної психологічної підтримки для сім'ї та дитини під час переїзду та адаптації до нових умов.

Планування співпраці з іншими батьками внутрішньо переміщених осіб та шкільною спільнотою для створення підтримуючого середовища може включати створення групи підтримки; участь у батьківських асоціаціях; організація заходів; звернення до адміністрації; взаємодія з вчителями.

Відповіді на питання для інтерв'ю з *вчителями*, які працюють з внутрішньо переміщеними дітьми дозволили визначити, що учні, які є внутрішньо переміщеними особами, можуть мати різні виклики та потреби під час навчання, а саме адаптація до нового навчального середовища; психологічна підтримка; доступ до якісної освіти; соціальна інтеграція; підтримка сім'ї.

Створення інклюзивної атмосфери в класі для внутрішньо переміщених осіб та інших учнів можливо при створенні дружнього та підтримуючого середовища; сприянні співпраці та взаємодії між дітьми та вчителями, наприклад шляхом створення групових завдань, спільних проєктів та можливостей для спільної роботи; використання різноманітних методів

навчання, наприклад візуальних, аудіо та кінестетичних; підтримка індивідуальних потреб; сприяння взаєморозумінню та толерантності.

Вчителі зазначили, що адаптація навчальних матеріалів та методики навчання для внутрішньо переміщених осіб може бути важливим елементом створення інклюзивного навчального середовища. Для цього необхідно враховувати потреби кожного учня окремо, адаптуючи навчальний матеріал і методику навчання до їхніх індивідуальних можливостей та рівня здібностей; забезпечити доступ до різноманітних навчальних ресурсів, включаючи відеоуроки, аудіоматеріали, інтерактивні завдання та онлайн-ресурси, які можуть допомогти учням засвоїти матеріал; використовувати візуальні засоби, такі як діаграми, схеми, малюнки та картинки, щоб ілюструвати концепції та полегшити їх розуміння; надавати різні рівні завдань залежно від потреб та здібностей учнів; використовувати формативну оцінку для визначення рівня розуміння та успішності кожного учня, щоб вчасно виявити можливі проблеми та надати додаткову підтримку; співпрацювати з психологами, спеціалістами з освіти та іншими фахівцями для розробки і впровадження індивідуальних планів навчання для внутрішньо переміщених учнів.

Загалом вчителі приходять до висновку, що ключовим є індивідуальний підхід до кожного учня, врахування їхніх потреб, здібностей та стилів навчання. Адаптація навчальних матеріалів та методики навчання допоможе забезпечити ефективніше засвоєння матеріалу та підвищити успішність учнів, в тому числі і внутрішньо переміщених осіб.

Взаємодія вчителів з психологами та соціальними працівниками є ключовою для надання комплексної підтримки внутрішньо переміщеним особам. Проявами такої роботи визначено регулярний обмін інформацією про потреби та прогрес внутрішньо переміщених осіб між педагогічним персоналом, психологами та соціальними працівниками дозволяє ефективно виявляти та реагувати на їхні потреби; спільне планування та впровадження програм та інтервенцій для підтримки внутрішньо переміщених осіб може забезпечити комплексний підхід та оптимальні результати; організація спільних

заходів та тренінгів для педагогічного персоналу, психологів та соціальних працівників дозволяє обмінюватися досвідом та навичками та підвищує ефективність роботи з внутрішньо переміщеними особами; забезпечення можливості для індивідуальної консультації та підтримки внутрішньо переміщених осіб з боку психологів та соціальних працівників допомагає вирішувати конкретні проблеми та труднощі, з якими вони зіткнулися; спільний моніторинг та оцінка психологічного та соціального стану внутрішньо переміщених осіб дозволяє вчасно виявляти проблеми та адаптувати стратегії підтримки. Така співпраця має на меті забезпечити повноцінну та ефективну підтримку для внутрішньо переміщених осіб у їхньому навчанні та адаптації до нового середовища.

На думку вчителів, допомога внутрішньо переміщеним особам розвивати соціальні навички та встановлювати стосунки з однолітками є важливою для їхньої адаптації та інтеграції у нове середовище. Для цього необхідно проведення групових занять та проєктів, що дозволяє внутрішньо переміщеним особам спілкуватися та співпрацювати з однолітками, розвивати комунікативні навички та встановлювати нові зв'язки; тренінгів з розвитку соціальних навичок, спрямованих на формування навички спілкування, встановлення стосунків та розв'язання конфліктів; співпраця зі старшими учнями або менторами може забезпечити внутрішньо переміщеним особам підтримку та поради з адаптації, а також допомогти їм знайти нові друзі та створити позитивні стосунки; створення спеціальних соціальних груп або клубів, де внутрішньо переміщені особи можуть зустрічатися та спілкуватися з однолітками, є ефективним способом забезпечення підтримки та позитивних взаємодій; сприяння розвитку емпатії та взаєморозуміння серед учнів шляхом обговорення та розуміння досвіду внутрішньо переміщених осіб може сприяти покращенню стосунків та підтримці у класній спільноті. Ці методи допомагають внутрішньо переміщеним особам активно взаємодіяти з однолітками, розвивати соціальні навички та створювати позитивне навчальне середовище для всіх учасників.

Реагування на емоційні виклики та стрес, що виникають у внутрішньо переміщених осіб, відзначено вчителями у наступних формах: виявлення емпатії та розуміння до їхнього досвіду; забезпечення доступу до психологічної підтримки та консультування; забезпечення безпечного та підтримуючого середовища; надання можливостей для вивчення та розвитку стратегій копіngu, таких як медитація, глибоке дихання, фізична активність чи творчість, може допомогти внутрішньо переміщеним особам ефективно керувати стресом та емоціями; створення можливостей для спілкування та взаємодії з іншими внутрішньо переміщеними особами та спільнотою. Окреслені респондентами підходи можуть допомогти внутрішньо переміщеним особам ефективно керувати емоційними викликами та стресом, що можуть виникнути внаслідок їхнього досвіду переміщення.

Стимулювання самостійності та підтримки внутрішньо переміщених осіб у навчальному процесі є важливим завданням вказаним вчителями, яке може сприяти їхньому успіху та адаптації. Для цього потрібно створити сприятливе та доброзичливе навчальне середовище; надати можливості для вибору та контролю над навчальним процесом; стимулювати позитивну самооцінку та підкріплення успіхів; розвивати навички саморегуляції, керування власними емоціями та поведінкою; заохочувати до самостійного вирішення проблем.

Означені вчителями підходи допомагають створити навчальне середовище, де внутрішньо переміщені особи відчувають себе підтриманими та мають можливість розвивати свої навички та потенціал.

Для забезпечення психологічного благополуччя школярів, які є внутрішньо переміщеними особами в класі, використовую такі методи та практики: індивідуальні консультації; групова підтримка; стимулювання взаєморозуміння та толерантності; психологічна підтримка від вчителів; розвиток навичок саморегуляції; підтримка батьків.

Таким чином проведений аналіз результатів інтерв'ю учнів, які є внутрішньо переміщеними особами, їх батьків та вчителів, які працюють з

такими дітьми ми приходимо до висновку про необхідність підбору методів та технік в роботі з учнями. Одним із найбільш ефективних методів є арт-терапія.

Арт-терапія – це форма терапії, в якій використовуються різні художні матеріали і техніки для виявлення та вираження емоцій, думок і досвіду. Цей метод може бути ефективним інструментом для психосоціального відновлення особистості, особливо для тих, хто стикався з травматичними подіями, стресом чи іншими складними життєвими ситуаціями. Розглянемо декілька аспектів, які розглядаються в контексті арт-терапії у зв'язку з психосоціальним відновленням:

Вираження емоцій. Арт-терапія дозволяє людям виразити свої почуття, які можуть бути важко сформулювати словами. Використання мистецтва дозволяє експериментувати з різними формами виразності, сприяє розкриттю та вираженню того, що важко висловити.

Самовираження. Арт-терапія стимулює творчий процес, допомагаючи особистості виявити внутрішній світ. Це може допомогти в усвідомленні та прийнятті власного "Я" і підтримці процесу самовираження.

Розуміння та опрацювання травми. Арт-терапія може допомогти особам, які стикаються з травмою, зрозуміти та опрацювати свої враження. Вона дозволяє висловити та перетворити емоції, пов'язані з травматичним досвідом.

Збільшення самосвідомості. Арт-терапія сприяє розвитку самосвідомості, допомагаючи особистості краще розуміти власні почуття, думки та потреби.

Встановлення соціальних зв'язків. Групові сесії арт-терапії можуть сприяти встановленню соціальних зв'язків, покращенню комунікації та взаємодії з іншими учасниками.

Зниження стресу і напруги. Процес творчості може допомогти в зниженні стресу та напруги, забезпечуючи релаксацію та відсунення уваги від негативних думок.

Арт-терапія може використовуватися як самостійний метод психотерапії або в комбінації з іншими формами терапії. Важливо враховувати індивідуальні

потреби та контекст кожної особи при визначенні ефективного підходу до арт-терапії для психосоціального відновлення.

Дослідження провідних практик дозволяє обґрунтувати переваги застосування арт-терапії у відновленні психоемоційного стану людей, які пережили травмуючі події. Найбільший інтерес у досліджуваних викликали вправи з арт-терапії та ігротерапії. Вони охоче вибирали собі іграшкового друга для створення казки, описували його мрії, серед яких основною є перемога України над російськими окупантами, повернення їхніх батьків з фронту та здоров'я близьких людей.

У роботі із старшими підлітками, крім названих методів, застосовувалися ігри та вправи на розвиток критичного мислення та соціального прогнозування.

За результатами групової роботи, можна зробити висновок про переваги застосування арт-терапії у відновленні психоемоційного стану людей, які пережили психотравмуючі події: позитивно впливає на загальне фізичне самопочуття; сприяє вираженню різних почуттів і емоцій у соціально прийнятній формі; дозволяє провести процесуальну діагностику психологічних проблем; змінює стереотипи поведінки та підвищує адаптивні можливості; викликає зазвичай позитивні емоції, розкриває творчий потенціал і гармонізує внутрішній світ людини; сприяє виникненню відчуття самоконтролю та впорядкованості; допомагає активізувати внутрішні ресурси й зцілитися завдяки досягненню цілісності особистості.

Таким чином, психологічна допомога має певну специфіку у випадку надзвичайних та екстремальних ситуацій, до яких належить і військовий конфлікт. Групова робота спрямована на стабілізацію психоемоційного стану, опрацювання негативних переживань (страх, тривога, відчуття безпорадності тощо), зумовлених впливом психотравмуючих подій, і передбачає застосування арт-терапевтичних технологій.

Арт-терапія надає можливість набути творчий і візуальний досвід на основі уявлення, що базується на невербальному і символічному проявах відчуттів, настрою та думок.

Проведене нами дослідження дозволило виявити комплекс методів та засобів арт-терапії для подолання психосоматичних ознак у людей, що зазнали психологічних травм під час військових дій. Для вразливих категорій людей ми можемо застосовувати методи та засоби арт-терапії. Розглянемо деякі з них:

Ізотерапія представлена засобами створення рисунка, за допомогою якого можна висловити та проаналізувати власні думки, почуття та емоції. Малювати можна будь якими засобами, наприклад фарба, олівці, масло, гуаш. Але при цьому слід враховувати початковий психологічний стан людини, якщо пацієнт знервований, то йому краще дати олівець чи крейду, яким він буде робити різкі та прямі стежки, може на них надавлювати зі всієї сили, переносячи на них свої відчуття. Якщо ж пацієнт скутий та закомплексований, то краще малювати маслом, акрилом чи аквареллю, що допоможе відчутти себе вільним та розкутим.

Ліплення. Робота з ліпкою із глини, пластиліну чи тіста є актуальною для людей, які знаходяться в стані стресу. Створюючи об'ємну глиняну фігурку, людина переносить на неї свої відчуття та негаразди, висловлюючи власний емоційний стан. Людина неначе ліпить свої страхи, може зігнути та поламати цю фігурку, ламаючи при цьому свій гнів, страх, стрес, натомість, після того як заспокоїться, може створити протилежний образ, наприклад квітку чи серце, сонце, який буде символізувати почуття радості та щастя. Психологу потрібно враховувати, що чим вище рівень стресу демонструє пацієнт, тим більш м'які засоби для ліпки слід обрати, тому що дрібна моторика пальцями безпосередньо впливає на роботу мозку. Перебираючи м'яку структуру тіста чи глини, пацієнт розслабляє напружені нервові синапси та заспокоюється. Для цього може підійти і простий гумовий еспандер, який можна пом'яти у руках, або перебирати кісточку читок.

Кольоротерапія впливає на підсвідомість людини змінюючи різні кольорові забарвлення та спрямована на формування емоційного стану, зняття стресу, підняття настрою чи виникненню бажання зайнятися творчістю. Можна помістити людину в кімнату та змінювати колір освітлення, можна покласти перед пацієнтом різнокольоровий папір та просити розповісти про відчуття.

Наприклад, червоний колір може викликати агресію чи стимулювати до дії; жовтий колір може підняти настрій та нагадати про сонячний день; розглядання зеленого кольору як правило заспокоює; синій зменшує прояви агресивності та пригальмовує активність.

Казкотерапія допомагає перенести власні емоції та переживання на героїв казки, тобто ми можемо придумати таку казкову реальність, в якій наш герой буде або поганим або дуже гарним. Це залежить від того, що відчуває пацієнт: якщо у нього ярко виражене почуття провини, то його герой повинен зробити такі подвиги, які виправлять вину пацієнта.

Маскотерапія дозволяє людині надягти на себе іншу роль або перебуваючи в масці, віддати їй всі свої переживання, а потім спалити маску, думаючи що з нею перетворюються на попіл і негарзди. Такий методи є дуже розповсюдженим в країнах світу, де проводяться карнавали.

Драматерапія має на меті прийняття участі у театральних виставах та постановках. Коли людина розіграє який небудь сюжет, то бере на себе роль іншого образу. І вже не він сам, а його образ може сказати та зробити те, що пацієнт сам не робить, наприклад зізнатися у коханні дівчині, чи поплакати про свою долю, чи з кимось посваритися, навіть влаштувати бійку. Окрім цього, театральні постановки та драматургія позитивно впливає на когнітивний розвиток та креативність людини, що в свою чергу стимулює його психологічну сталість, надає інструментарій для аналізу власного емоційного та стресового простору. різну тематику ефективно впливають на пам'ять, волю, увагу, почуття, увагу та мислення.

Бібліотерапія полягає у читанні книг, які висвітлюють ті проблеми, які актуальні для пацієнта, наприклад, люди які пережили бомбардування надають перевагу читанню книг про мирне та спокійне життя, діти, які нікуди не виїзжають більше схильні читати книжки про мандри та пригоди. Обов'язковим є необхідність поговорити про прочитаний матеріал та проаналізувати його зміст, висловити спільну думку стосовно прочитаного, перенести на себе дії героя та застосувати техніку «Я – герой».

Розглянемо деякі техніки арт-терапії, а саме: техніка «Групова палітра», техніка «Глиняний світ», техніка «Оркестр», техніка «Настрій», техніка «Безпечне місце», техніка «Лабіринт», які представлені у навчальному посібнику Калька Н., Ковальчук З. [18, с. 183-1190].

Техніка «Групова палітра». Мета: визначення емоційного стану групи, її психоемоційного та психоенергетичного ресурсу, а також готовності до колективної праці.

Завдання для учасників полягає у створенні спільного малюнка на великому аркуші паперу за допомогою кольорів. Кожен учасник обирає собі колір, який найбільше сподобався, і використовує його для створення елементів малюнка, таких як лінії, крапки, зигзаги та інші фігури. Учасники малюють по черзі і за власним бажанням, але кожен повинен взяти участь у процесі. Після завершення малюнка учасники сідають у коло і обговорюють зображення, яке вони створили.

Під час аналізу малюнка слід звернути увагу на порядок виконання малюнків кожним учасником та на те, хто був відповідальний за певні елементи. Також варто врахувати, чи спостерігалася тенденція до взаємодопомоги та співпраці, які кольори або елементи були об'єднані, а хто володів найбільшим або найменшим простором на малюнку. В інтерпретації малюнка важливо розглянути його просторову організацію, тематичні та тональні особливості, що включають в себе домінуючу кольорову гаму, емоційний настрій, характер та стиль малювання.

Техніка «Глиняний світ». Мета: сприяння вивільненню емоцій, зняття психоемоційного напруження, аналіз динаміки групи, встановлення групових статусів та проведення соціометричного аналізу.

Клієнтові пропонується уявити, що він має створити елемент глиняного світу. Для цього йому слід закрити очі та максимально сконцентруватися на своїх відчуттях та емоціях. Після цього, узявши глину в руки, він має розім'яти її, зробити максимально еластичною та створити виріб. Після завершення

створення фігури, клієнт розміщує її на аркуші паперу поряд з іншими фігурами.

Композиція глиняного світу відображає групові ролі та внутрішні групові взаємовідносини. Важливо виявити лідера, активних учасників, аутсайдерів та визначити основні проблемні аспекти розвитку конкретної групи, які відображаються у взаємодії та розстановці фігур.

Техніка «Оркестр». Мета: стимулювання емоційного вивільнення, зняття психоемоційної напруги, усвідомлення стратегій поведінки в груповому середовищі та розвиток самосвідомості.

Клієнтові пропонується серед різних музичних інструментів вибрати той, звучання якого йому найбільше подобається. Під керівництвом терапевта він намагається створити мелодію та приєднатися до загального оркестру. Учасник випробовує відчуття бути "першою скрипкою", висловлюючи себе через музику. Після цього він описує свою мелодію та розповідає, що вона відображає для нього та інших за допомогою її звуків.

Оркестр символізує соціальне оточення, а гра на інструменті в ньому - це виконання соціальної ролі. Також важливо врахувати здатність учасника виразити свою мелодію, що вказує на здатність встановлювати контакт з власною особистістю. Ця техніка надає можливість оцінити рівень впевненості особи, її здатність до самопрезентації та толерантність до інших..

Техніка «Настрій». Згадайте момент, коли ви отримали погану новину або закінчилася неприємна для вас розмова... Як ви можете зняти цей негативний настрій? Візьміть фломастери, олівці або фарби. Розслаблено, лівою рукою намалюйте абстрактний малюнок: різнокольорові смужки, лінії або форми. Важливо, щоб ви повністю поглибилися у свої емоції, обираючи кольори та лінії відповідно до свого настрою.

Уявіть, що ви передаєте свій сумний настрій на папір. Закінчивши малюнок, переверніть аркуш і на звороті напишіть 5-7 слів, що відображають ваші почуття та настрої. Намагайтеся висловити їх спонтанно, без зайвого контролю.

Після цього знову перегляньте свій малюнок, переживаючи свої емоції, і перечитайте написане. Потім з задоволенням, виразно, розірвіть аркуш і викиньте його в кошик. Що ви помітили? За кілька хвилин ваш поганий настрій перетворився на малюнок і був знищений.

Техніка «Безпечне місце». Усі знайомі з цією вправою, коли ми уявляємо безпечне місце. Її також можна виконати у формі малюнка або ліплення з пластиліну чи глини. Інструкція залишається такою ж:

1. Сідайте зручно і розслабте тіло.
2. Закрийте очі.
3. Уявіть собі місце, де ви відчуваєте себе впевнено та затишно. Це може бути реальне місце або ваше уявлення. Воно може бути маленьким або великим, як острів, зірка або навіть окрема планета.
4. Відчуйте себе там. Які почуття вас охоплюють?
5. Подивіться навколо. Що ви бачите? Чи є хтось поруч з вами?
6. Відчуйте тепло та затишок. Переживайте спокій і безпеку.
7. Запам'ятайте цей стан.

Лише обов'язковою умовою є відтворення уявленого за допомогою малюнка або ліплення з пластиліну чи глини.

Техніка «Лабіринт» має на меті допомогти людині знайти вихід зі складної ситуації. Беремо папір і ручку чи олівець та пишемо вгорі власну проблему, яка турбує. Потім малюємо нижче лабіринт: лінії, які можуть обриватися, бути прямими чи загнутими, можуть створювати кола (як правило, в лабіринті має бути не менше таких зацикленних фрагментів), в кінці лабіринту як правило рисується вихід (але можуть бути такі ситуації, що лабіринт не має виходу. Після цього, на вході в лабіринт малюємо схематичне зображення людини (це і є наш пацієнт) або можемо взяти фішку замість малюнка, і починаємо умовно його просувати по лабіринту уявляючи що сам іде по ньому, зупиняючись в тих місцях, де клієнт задумався. В такому місці слід намалювати те, про що прийшла думка, наприклад: якщо думав про гроші, то малюємо сундук зі скарбами, про здоров'я - «рідину життя», про хворобу – лікарняне

ліжку, про природу – дерева та озеро і так далі проходимо та малюємо до кінця лабіринту. Слід зазначити, що можуть бути такі ситуації, коли клієнт не хоче нічого малювати та просто проходить лабіринт, в такому випадку просимо його фіксувати думки та відчуття, емоції, які він відчуває протягом лабіринту.

Наступний етап полягає в тому, щоб повернутися з виходу знову в лабіринт та пройти його назад, але при цьому можна обрати інший шлях, чи іти тим же. Важливим є при зворотному проходженні зупинятися поруч з кожним малюнком та аналізувати, чому саме я його тут намалював. На окремому листку слід прописати кожну таку думку, наприклад: дійшов до ліжка, яке символізувало лікарню та хворобу, подумав про своє фізичне захворювання і написав «ліжка – вилікувався (або звернутися до лікаря)», або наприклад сундук з грошима «сундук – гроші – де взяти (чи куди їх вкласти, де заховати)». Таким чином, на окремому листочку будуть прописані всі емоції та відчуття, які виникали під час проходження лабіринту. Але слід пам'ятати, що при цьому має працювати не ліва (аналітична, логічна) півкуля, а права – творча та емоційна, тобто писати слід перше, що прийде в голову, а не ті думки які вже піддалися логічному аналізу. Виконувати це завдання слід в стані медитації, без думок, емоційно, на підсвідомому рівні. Після чого, повертаємося знову до «реалу» та починаємо аналізувати, те що видала наша підсвідомість. Як правило при правильному виконанні цієї техніки «Лабіринт», на листочку ми самі пишемо всі свої проблеми та страхи, і поруч з ними прописуємо як їх слід вирішити чи позбутися, або чого хоче наша душа та прагне наше тіло.

Дослідження провідних практик вітчизняних авторів дозволило обґрунтувати переваги застосування арт-терапії у відновленні психоемоційного стану людей, які пережили психотравмуючі події.

За результатами групової роботи, проведеної з вразливими категоріями людей, можна зробити висновок про переваги застосування арт-терапії у відновленні психоемоційного стану людей, які пережили психотравмуючі події: позитивно впливає на загальне фізичне самопочуття; сприяє вираженню різних почуттів і емоцій у соціально прийнятній формі; дозволяє провести

процесуальну діагностику психологічних проблем; змінює стереотипи поведінки та підвищує адаптивні можливості; викликає зазвичай позитивні емоції, розкриває творчий потенціал і гармонізує внутрішній світ людини; сприяє виникненню відчуття самоконтролю та впорядкованості; допомагає активізувати внутрішні ресурси й зцілитися завдяки досягненню цілісності особистості.

Застосування представлених технік арт-терапії та психологічної корекції дозволяє покращити адаптацію до оточення дітей 10-15 років, які стали внутрішньо переміщеними особами.

Крім того, на цьому етапі нами було запропоновано групі дітей, що брали участь у дослідженні розроблену нами вправу «Намалюй, свою родину!». Ця вправа дала можливість отримати інформацію щодо вивчення позиції дитини у колі своєї родини, емоційне задоволення/незадоволення нею; можливість вивчити емоційні стани (страхи та агресія); отримати інформацію про міжособистісні взаємини.

2.2. Аналіз результатів дослідження

На діагностичному етапі констатувального досліджу було застосовано метод інтерв'ю, методики «Агресивна поведінка» (за Є. Ільїним та П. Ковальовим), методика первинної діагностики та виявлення дітей «Групи ризику» (М. І. Рожков та М. А. Ковальчук), тест шкільної привоженості Філіпса.

Представлені у дослідженні результати інтерв'ювання учнів допомогли визначити основні напрямку психологічної підтримки та допомоги учням, розкрили основні стресові ситуації, в яких перебували діти, та описали шляхи їх подолання. Наведені методи та стратегії дозволяють учням самостійно або за допомогою інших подолати стан тривоги та стресу. Означені дітьми позитивні аспекти створюють сприятливу базу для їх успішної адаптації та навчання в новому навчальному середовищі. Отримані відповіді респондентів свідчать про те, що позаурочні заходи не лише допомагають дитині розвивати фізичні та

творчі здібності, а й сприяють моєму загальному психологічному благополуччю та самовизначенню. Таким чином, окреслені учнями теми можуть допомогти вчителям, батькам, практичним психологам покращити розуміння та підтримку один одного в цьому періоді адаптації.

При проведенні інтерв'ю з батьками дітей, які є внутрішньо переселеними особами, було встановлено, що спілкування батьків з дитиною та відкрите обговорення її почуттів і досвіду можуть бути дуже корисними для підтримки її психологічного благополуччя, взаємодія батьків зі школою та вчителями допомагає забезпечити ефективне навчання та психологічне благополуччя дитини. Проблема самостійності та необхідного розвитку навичок у дитини також є актуальною для батьків. Окреслені батьками підходи допомагають дитині розвивати самостійність та навички, які вона потребує для успішного функціонування в суспільстві.

Вчителі при проведенні інтерв'ю зазначили, що адаптація навчальних матеріалів та методики навчання для внутрішньо переміщених осіб може бути важливим елементом створення інклюзивного навчального середовища. Означені вчителями підходи допомагають створити навчальне середовище, де внутрішньо переміщені особи відчувають себе підтриманими та мають можливість розвивати свої навички та потенціал. Було виявлено, що взаємодія вчителів з психологами та соціальними працівниками є ключовою для надання комплексної підтримки внутрішньо переміщеним особам. Така співпраця має на меті забезпечити повноцінну та ефективну підтримку для внутрішньо переміщених осіб у їхньому навчанні та адаптації до нового середовища. Загалом вчителі приходять до висновку, що ключовим є індивідуальний підхід до кожного учня, врахування їхніх потреб, здібностей та стилів навчання.

За результатами методики «Агресивна поведінка» (за Є. Ільїним та П. Ковальовим) ми оцінили рівень та тип агресивної поведінки та стриманості у ВПО шкільного віку. Були отримані наступні результати (табл. 2.1.).

Результати дослідження показників прояву прямої та непрямой агресії за методикою Є. Ільїна та П. Ковальова у учнів, які є внутрішньо переміщеними особами

Вид агресії	До експерименту $\bar{X} \pm m$	Після експерименту $\bar{X} \pm m$	t	p
Пряма вербальна	5,3±0,27	4,4±0,29	2,27	>0,05
Непряма вербальна	4,9±0,25	4,6±0,21	0,92	<0,05
Пряма фізична	5,6±0,31	4,7±0,28	2,15	>0,05
Непряма фізична	4,8±0,23	4,1±0,21	2,14	>0,05
Загалом:	21,3±1,21	16,6±1,13	2,84	>0,01

* t – значення критерію Стюдента, p – рівень значимості. При n = 20, t_{гр.} = 2,02 для p>0,05; t_{гр.} = 2,70 для p>0,01; t_{гр.} = 3,30 для p>0,001

У учнів 10-15 років на початку дослідження становила показник в середньому по групі 21,3±1,21, що вказує на схильність досліджуваних до агресії та їх нестриманість. Після впровадження запропонованих нами психологічних технік показник агресії зменшився за порогове значення в 20 балів і був розрахований як 16,6±1,13, що свідчить про прояви стриманості у агресивній поведінці.

Таким чином, отримані нами загальні показники прояву схильності до агресивної поведінки у внутрішньо переміщених осіб мають статистично значиму достовірність покращення результатів на рівні p>0,01.

Нами були досліджені і якісні складові агресивної поведінки досліджуваних учнів 10-15 років. Виявлено, що до прямих видів агресії досліджувані були більш схильні на початку експерименту (5,3 та 5,6 із 10 можливих балів), в той час як після дослідження даний показник достовірно зменшився (p>0,05) до рівня 4,4 та 4,7 бали (рис. 2.1.)

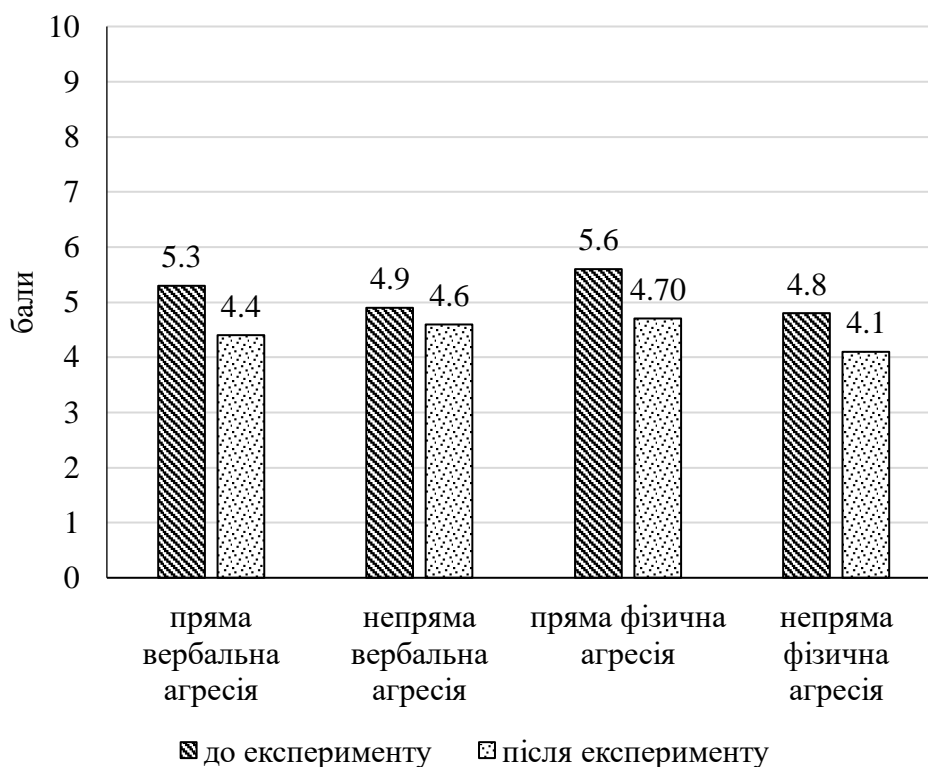

Рис. 2.1. Показники прояву агресії у учнів 10-15 років, які є внутрішньо переміщеними особами

Непрямі прояви агресивної поведінки мали дещо кращі показники на початку дослідження та незначні покращення результатів після його закінчення, а саме непряма вербальна агресивна поведінка покращилася з 4,9 до 4,6 балів, але не мала статистично значимих відмінностей ($p < 0,05$), в той час як непряма фізична агресія мала незначний статистично значимий рівень покращення ($p > 0,05$). Отже, ми можемо говорити про наявність позитивного ефекту від впровадження технік арт-терапії при роботі з дітьми 10-15 років, які є внутрішньо переміщеними особами на зменшення схильності до агресивної поведінки.

Проведене дослідження відношення учнів до групи ризику свідчить, що на початку експерименту даний фактор виявився у проявах агресивності та відносин у сім'ї (табл. 2.2.), так як середнє значення по групі перевищувало граничний показник відношення до групи ризику відповідно 8 та 6 балів.

Таблиця 2.2.

Результати учнів, які відносяться до групи ризику за методикою М. І. Рожкова та М. А. Ковальчук

Показник	Група ризику (бали)	До експерименту $X_c \pm m$	Після експерименту $X_c \pm m$	t	p
Відносини в сім'ї	8 і більше	9,2±0,36	8,1±0,29	2,38	>0,05
Агресивність	6 і більше	6,9±0,29	5,7±0,25	3,13	>0,01
Недовіра до людей	7 і більше	6,8±0,31	6,3±0,21	1,34	<0,05
Невпевненість у собі	8 і більше	7,7±0,42	6,1±0,35	2,93	>0,01
Акцентуації	3–4 бали	2,9±0,07	2,8±0,06	0,72	>0,01

* t – значення критерію Стюдента, p – рівень значимості. При n = 20, t_{гр.} = 2,02 для p>0,05; t_{гр.} = 2,70 для p>0,01; t_{гр.} = 3,30 для p>0,001

Після проведення експерименту статистично достовірно зменшився фактор відносин у сім'ї на рівні (p>0,05), але при цьому даний фактор так і не вийшов із групи ризику. Ми це пояснюємо тим, що складнощі, які переживає більшість сімей переселенців не можна подолати лише зусиллями педагогів та психологів. Для того, щоб даний показник зменшився необхідно проводити групові заняття одночасно з дітьми та їх батьками.

Показник агресивності на початку дослідження впевнено тримався у групі ризику, а після роботи з дітьми засобами арт-технік даний показник, по-перше, статистично зменшився (p>0,01), а по друге, вийшов із зони ризику. Таким чином, ми можемо стверджувати, що застосовані у дослідженні техніки значно сприяють зменшенню проявів агресії. Отримані нами дані узгоджуються із результатами попереднього психодіагностування схильності до агресивної поведінки.

Такий фактор як недовіра до людей та тип акцентуації не мали достовірно значимих відмінностей під впливом експерименту та не проявляли себе як фактори групи ризику. Для більше детального дослідження даних показників необхідно застосовувати більш специфічні методики психодіагностики.

Прови невпевненості у собі не відносилися до групи ризику серед досліджуваних учнів на початку експерименту, але носять достовірно значимі зміни після його завершення (p>0,01). Отриманий показник свідчить про

позитивний ефект впливу арт-терапії на підвищення рівня певності у собі у дітей, які є внутрішніми переселенцями. Візуальне представлення отриманих результатів дослідження за групами ризику представлені на рисункові 2.2

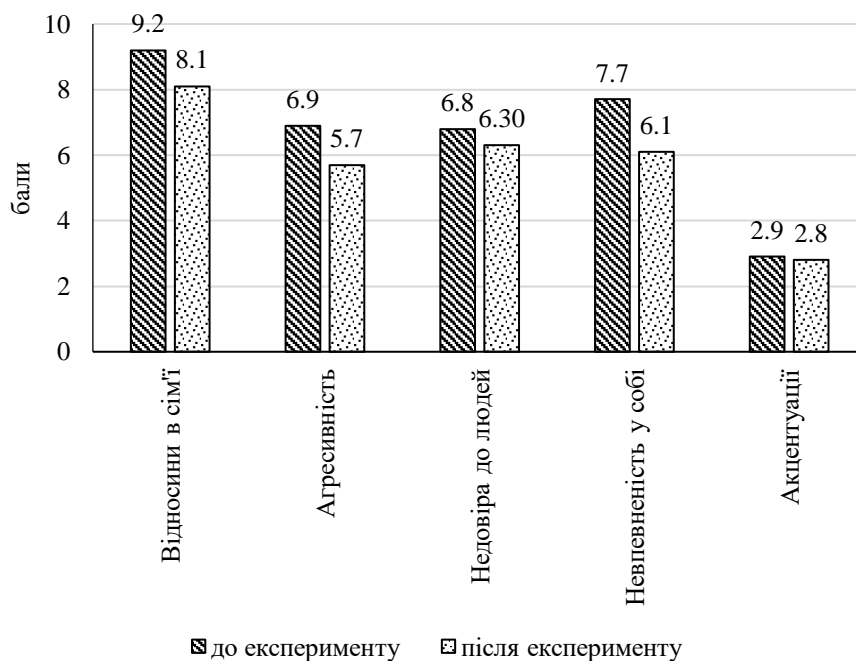

Рис. 2.2. Відношення до групи ризику учнів 10-15 років, які є внутрішньо переміщеними особами

Тест шкільної тривожності Філіпса дозволив виявити загальний рівень вираженості даного показника у досліджуваних учнів на рівні 77,2% на початку дослідження, що вказувало на високий рівень проявів стану тривожності. Після проведення експерименту, який тривав протягом трьох місяців, даний показник у досліджуваних значно зменшився до 40,9% по групі, що вказує на позитивний ефект застосування запропонованих технік арт-терапії.

Діагностичний етап дослідження показав, що обрана нами тема актуальна, надзвичайно важлива, потребує подальшого вивчення. Через розробку розвивальних корекційних програм, тренінгів, практичних рекомендацій щодо застосування психологічного інструментарію у роботі з вимушено переміщеними особами шкільного віку.

2.3. Практичні рекомендації щодо використання психологічного інструментарію в роботі з ВПО шкільного віку

Для покращення адаптації дітей ВПО до нових умов життя в освітянському просторі нашої гімназії, нами були розроблені практичні рекомендації.

У роботі з дітьми було сфокусовано увагу на застосуванні методу арт-терапії. Головною метою арт-терапії є обговорення психологічних труднощів, що відбувається на тлі творчих або ігрових занять. В процесі роботи дитина отримує задоволення від активності на заняттях, розвиває свої творчі здібності та нахили. У центрі постійної уваги дорослого залишається спостереження за емоціями, настроєм, поведінкою, бажання бути разом, наявність\відсутність емоційних, поведінкових, психологічних труднощів.

Обираючи техніки арт-терапії психолог акцентує увагу на тому, що для дитини важливий не лише результат, але й сам процес. Тому, проста взаємодія з різними матеріалами (водою, фарбами, піском, глиною, природними матеріалами) дарує їй задоволення, допомагає зняти емоційне напруження та м'язову напругу. Різноманітність запропонованих способів творчості дає можливість вибору та сприяє подальшій співтворчості, співпраці та комунікуванню.

У проведенні арт-терапевтичних занять з дитиною важливо дотримуватися певної структури. На основі узагальнення вивченої інформації [36] можна виділити наступні етапи структури:

1. Знайомство. На цьому етапі важливо побудувати позитивний контакт з дитиною-учасником процесу. Можна запитати дитину, наприклад: "Чи любиш ти малювати? Що саме ти б хотів(ла) намалювати?", "Чи хочеш попрацювати з іншими цікавими матеріалами?", "А якщо хочеш, давай придумаємо казку, чи цікаву історію!", "Може, наступного разу ми разом вигадасмо казку про твою родину, про мене, про твоїх однокласників?" Ти будеш головним(ою) Казкар(ем,

кою), Чарівником, або розповідачем захопливих історій. У нашій казці історії, буде так, як ти скажеш."

2. Діагностичний етап. В залежності від обраного виду арт-терапії, психолог керує активністю дитини. Малювання, ліплення, створення колажів і т. д. перетворюються на арт-терапію лише у випадку, коли дитина втілює вказівки психолога у вигляді образних виявів. Наприклад, в процесі казкотерапії можна запропонувати учням такі питання: "Про кого буде наша казка сьогодні? Як його звать? Де він проживає? Чи є у нього друзі? Як їх звать? Чи існує хтось, кого наш герой боїться? А можливо, хтось, кого він поважає? Що потрібно нашому герою, щоб подолати свої страхи? Можливо, нам знадобиться чарівна паличка? Якщо у нашого героя буде чарівна паличка, що він з нею зробить?"

Одним із найважливіших принципів взаємодії з дітьми під час малювання чи створення інших образів є повне прийняття та підтримка всіх їхніх творчих проявів, незалежно від їхнього змісту, форми і якості.

Головне – підтримувати постійний контакт з дитиною, не втручатися без необхідності, і лише у складних для неї ситуаціях (з її згоди) надати свою "підказку". Загалом, діти (на відміну від дорослих) творять спонтанно і безтурботно з погляду на художність, але мета арт-терапії – не у створенні художніх або літературних шедеврів, а в саморозвитку та відкритті внутрішніх резервів для подолання кризових ситуацій.

У роботі з ВПО шкільного віку, треба пам'ятати, що практика арт-терапії має дотримуватися етичних принципів, зокрема створювати безпечний простір, де дитина може почувати себе захищеною та вільно виражати свої емоції та почуття. Арт-терапія для таких дітей спрямована на зміцнення їхніх соціальних зв'язків.

Обговорення почуттів і переживань, що виникли під час арт-терапевтичної роботи, є також важливим елементом. Цей процес вимагає спеціальних знань і навичок з боку психолога, задля ефективного сприяння виявленню та розумінню емоційних потреб дитини.

3. По завершенню заняття важливо забезпечити рефлексію. Для цього психолог дає дітям можливість висловити свою думку щодо проведеного заняття (розповісти, що їм сподобалося, а що – ні, чи зробили вони для себе висновки і які саме), або ж утриматися від висловлення.

Під час проведення занять важливо створити атмосферу прийняття дітей: емоційне співпереживання, вербалізація переживань та почуттів у зрозумілій для дітей формі, забезпечення атмосфери взаєморозуміння та взаємоповаги.

Доречним, на нашу думку, в роботі з ВПО шкільного віку є також розробка різноманітних програм, тренінгів та проєктів, забезпечення фасилітуючих умов для їх реалізації та обов'язкове завершення, а не просто формування банку даних про дитину ВПО, сім'ю, учасників освітнього процесу (вчителі, здобувачі освіти, однокласники, психологи, соціальні педагоги, асистенти вчителя та батьки) та діагностування цих проблем.

Висновки до розділу 2.

Представлені у дослідженні результати інтерв'ювання учнів допомогли визначити основні напрямку психологічної підтримки та допомоги учням, розкрили основні стресові ситуації, в яких перебували діти, та описали шляхи їх подолання. Наведені методи та стратегії дозволяють учням самостійно або за допомогою інших подолати стан тривоги та стресу. Означені дітьми позитивні аспекти створюють сприятливу базу для їх успішної адаптації та навчання в новому навчальному середовищі. Отримані відповіді респондентів свідчать про те, що позаурочні заходи не лише допомагають дитині розвивати фізичні та творчі здібності, а й сприяють моєму загальному психологічному благополуччю та самовизначенню. Таким чином, окреслені учнями теми можуть допомогти вчителям, батькам, практичним психологам покращити розуміння та підтримку один одного в цьому періоді адаптації.

При проведенні інтерв'ю з батьками дітей, які є внутрішньо переселеними особами, було встановлено, що спілкування батьків з дитиною та відкрите обговорення її почуттів і досвіду можуть бути дуже корисними для підтримки її психологічного благополуччя, взаємодія батьків зі школою та вчителями допомагає забезпечити ефективне навчання та психологічне благополуччя дитини. Проблема самостійності та необхідного розвитку навичок у дитини також є актуальною для батьків. Окреслені батьками підходи допомагають дитині розвивати самостійність та навички, які вона потребує для успішного функціонування в суспільстві.

Вчителі при проведенні інтерв'ю зазначили, що адаптація навчальних матеріалів та методики навчання для внутрішньо переміщених осіб може бути важливим елементом створення інклюзивного навчального середовища. Означені вчителями підходи допомагають створити навчальне середовище, де внутрішньо переміщені особи відчувають себе підтриманими та мають можливість розвивати свої навички та потенціал. Було виявлено, що взаємодія вчителів з психологами та соціальними працівниками є ключовою для надання

комплексної підтримки внутрішньо переміщеним особам. Така співпраця має на меті забезпечити повноцінну та ефективну підтримку для внутрішньо переміщених осіб у їхньому навчанні та адаптації до нового середовища. Загалом вчителі приходять до висновку, що ключовим є індивідуальний підхід до кожного учня, врахування їхніх потреб, здібностей та стилів навчання.

Виявлено, що арт-терапія являється формою терапії, в якій використовуються різні художні матеріали і техніки для виявлення та вираження емоцій, думок і досвіду. Цей метод може бути ефективним інструментом для психосоціального відновлення особистості, особливо для тих, хто стикався з травматичними подіями, стресом чи іншими складними життєвими ситуаціями.

Застосовування представлених технік арт-терапії та психологічної корекції дозволяє покращити адаптацію до оточення дітей 10-15 років, які стали внутрішньо переміщеними особами.

ВИСНОВКИ

Відповідно до теми нашого дослідження ми здійснили аналіз психолого педагогічної літератури, проведено емпіричне дослідження та розроблено практичні рекомендації щодо використання психологічного інструментарію в роботі з ВПО шкільного віку. Аналіз проблеми дозволив нам зробити відповідні висновки:

1. Поняття вимушено переміщені особи розглядається як в працях вітчизняних вчених, так і зарубіжних. ВПО трактується «як людина, яка була змушена залишити свою домівку через конфлікти, насильство, природні катастрофи або інші надзвичайні ситуації, але залишається всередині меж країни свого походження»

2. В ході дослідження нами було визначено ефективність впливу психологічного інструментарію на адаптацію. Одним з цікавих методів є метод арт-терапії.

3. При проведенні дослідження були визначені методики в роботі з дітьми, які стали вимушеними внутрішніми переселенцями під час військових дій. Показник агресивності на початку дослідження впевнено тримався у групі ризику, а після роботи з дітьми засобами арт-технік даний показник, по-перше, статистично зменшився ($p > 0,01$), а по друге, вийшов із зони ризику. Прови непевності у собі не відносилися до групи ризику серед досліджуваних учнів на початку експерименту, але носять достовірно значимі зміни після його завершення ($p > 0,01$).

Проведене дослідження відношення учнів до групи ризику свідчить, що на початку експерименту даний фактор виявився у проявах агресивності та відносин у сім'ї, а після проведення експерименту статистично достовірно зменшився на рівні ($p > 0,05$), але при цьому даний фактор так і не вийшов із групи ризику. Ми це пояснюємо тим, що складнощі, які переживає більшість сімей переселенців не можна подолати лише зусиллями педагогів та психологів.

Для того, щоб даний показник зменшився необхідно проводити групові заняття одночасно з дітьми та їх батьками.

Тест шкільної тривожності Філіпса дозволив виявити загальний рівень вираженості даного показника у досліджуваних учнів на рівні 77,2% на початку дослідження, що вказувало на високий рівень проявів стану тривожності. Після проведення експерименту, який тривав протягом трьох місяців, даний показник у досліджуваних значно зменшився до 40,9% по групі.

4. Проведений аналіз результатів інтерв'ю учнів, які є внутрішньо переміщеними особами, їх батьків та вчителів, які працюють з такими дітьми ми приходимо до висновку про необхідність розробки та впровадження додаткових інноваційних технологій та технік психологічного супроводу адаптації учнів до нових умов життя. Одним із найбільш ефективним психологічним інструментарієм ми вважаємо застосування технік арт-терапії.

5. Теоретичний аналіз показав загальні показники прояву схильності до агресивної поведінки у внутрішньо переміщених осіб мають статистично значиму достовірність покращення результатів на рівні $p > 0,01$.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров Д. О. Соціальна робота та психологічна допомога з адаптації вимушених переселенців до життя в нових умовах (профілактика дезадаптованості вимушених переселенців). Методичні рекомендації. *Бібліотека психологічної та соціальної допомоги*. URL : <http://ecopsy.com.ua/index.php/1-pereselentsi-i-bizhentsi/robota-z-pereselentsiamy/2022-03-27-08-14-61> (дата звернення: 18.02.2024)
2. Бульковська В. Методичні рекомендації щодо організації та надання психологічної допомоги дітям та сім'ям внутрішньо переміщених осіб : веб-сайт, 2023. URL: <https://psycholog.school15.org.ua/metodychni-rekomendacziyi-shhodo-organizacziyi-ta-nadannya-psychologichnoyi-dopomogy-dityam-ta-simyam-vnutrishno-peremishhenyh-osib/> (дата звернення: 17.02.2024)
3. Великодна М. С., Колісник Л. О., Шестопалова О. П., Шило О. С., Депутатов В. О. Стрес-реакції, травма та посттравматичне зростання школярів в умовах війни росії проти України. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи*. Випуск 1 (57). т.2. С. 81-97.
4. Вітько В. Арт-терапевтична робота з дітьми внутрішньо-переміщених осіб : кваліфікаційна робота на здобуття ступеня магістра за спеціальністю соціальна робота. Миколаїв : Чорноморський національний університет імені Петра Могили, 2023. 73 с. URL: <https://krs.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2641/1/%D0%92%D1%96%D1%82%D1%8C%D0%BA%D0%BE.pdf> (дата звернення: 15.01.2024)
5. Внутрішньо переміщена особа. Офіційний сайт Wikipedia. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BD%D1%83%D1%82%D1%80%D1%96%D1%88%D0%BD%D1%8C%D0%BE_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%B0_%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B0 (дата звернення: 17.02.2024)
6. Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до В 60 стратегії успіху: монографія / О.Ф. Новікова, О.І. Амоша, В.П. Антонюк та ін.; НАН

- України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2016. 448 с. URL: https://iie.org.ua/wp-content/uploads/monografiyi/2016/2016_mono_Novikova_Amosha_Antonyuk_2016.pdf (дата звернення: 17.02.2024)
7. Внутрішньо переміщені особи: як українці мігрують внаслідок війни : веб-сайт. URL: <https://osvitoria.media/experience/vnutrishno-peremishheni-osoby-infografika-ta-istoriya-yunoyi-volonterky/> (дата звернення: 17.02.2024)
8. Вознесенська О. Л. Ресурси арт-терапії на допомогу вимушеним переселенцям : практичний посібник. К. : Human Rights Foundation, 2015. 50 с.
9. Волинець Н. В. Психологічні чинники конструювання життєвих планів особистості в юнацькому віці. Габітус, 2022. Вип. 35. С. 99-105. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.13>
10. Войтенко О. В. Ефективні напрями психосоціальної допомоги ВПО під час війни в Україні. *Актуальні питання психології: теорія, методика, практика* : збірник матеріалів XI-тої Всеукр. наукової Інтернет-конференції, 10-11 жовтня 2022 р. / гол. Ред.. Сафін О. Д. Умань. 142 с. С. 47-51. URL : <https://fspu.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/11/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%86%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D1%82-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97-2022-1.pdf#page=47> (дата звернення: 25.01.2024)
11. Гордієвський Д. Є. Опанування почуття тривоги і невизначеності, розвиток навичок саморегуляції : розробка заняття. Щербані. 2022. 5 с. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/1h8UZUMHnqGhcHtnTYxWHGVpC HN3IOXsE?usp=sharing> (дата звернення: 16.01.2024)
12. Григоренко І. О., Савельєва Н. М. Соціальна робота з внутрішньо переміщеними особами в сучасних умовах : навчальний посібник для студентів і магістрів за спеціальностями «Соціальна робота» і «Соціальна педагогіка». Полтава : ПНПУ, 2017. 100 с.

13. Групові форми роботи в системі психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій (досвід упровадження) / [авт. кол. В. В. Байдик, Ю. С. Бондарук, Ю. П. Гопкало, Т. Б. Гніда, І. О. Корнієнко, Н. В. Лунченко, Ю. А. Луценко, Р. А. Мороз, І. І. Ткачук] ; заг. ред. В. Г. Панка, І. І. Ткачук. Київ : Ніка-Центр, 2020. 122 с. . URL: <https://lib.iitta.gov.ua/723324/1/posibnyk-grupovi-formy.pdf> (дата звернення: 16.01.2024)
14. Гудвін-Гілл Г. С. Статус біженця в міжнародному праві. М., 1997. С. 314—315
15. Гундертайло Ю. Теоретико-методологічні основи програми соціально-педагогічної адаптації ВПО із застосуванням арт-терапії. Простір арт-терапії: творча інтеграція та трансформація в епоху плинного модерну: матеріали XV Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Львів, 16-18 лютого 2018 р.) / [за наук. ред. А.П. Чуприкова, Л.А. Найдьонові, О.Л. Вознесенської, О.М. Скар]. К. : Золоті ворота, 2018. 196 с.
16. Діброва В. А. Стратегії конструювання особистісного майбутнього внутрішньо переміщеними особами : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Київ : Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2023. 206 с. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/dibrova-dis.pdf> (дата звернення: 17.02.2024)
17. Журавель М. В. Використання методів когнітивно-поведінкової терапії та арт-терапії для покращення емоційного стану внутрішньо-переміщених осіб. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/18111/> (дата звернення: 17.02.2024)
18. Закон України Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб №3446-IX від 08.11.2023 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення: 17.02.2024)
19. Калька Н., Ковальчук З. Практикум з арт-терапії: навч.-метод. посібник. Ч. 1. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 232 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3301/1/%D0%90%D1%8>

[0%D1%82%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BF%D1%96%D1%8F-19-10-20.pdf](#) (дата звернення: 16.01.2024)

20. Карамушка Л. Психолого-організаційні технології: зміст, структура, види та форми реалізації. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. №1 (25). 2022. URL : https://lib.iitta.gov.ua/731364/1/document6_25.pdf (дата звернення 15.02.2024)
21. Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни. URL : <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/IDPersons/GPUkraine.pdf> (дата звернення 15.02.2024)
22. Кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні перевищила 8 млн. людей: звідки і куди їхали найбільше : веб-сайт. URL: <https://www.minre.gov.ua/news/kilkist-vnutrishno-peremishchenyh-osib-vpo-v-ukrayini-perevyshchyla-8-mln-lyudey-zvidky-y-kudy> (дата звернення: 17.02.2024)
23. Конвенція про статус біженців. Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011 (дата звернення: 17.02.2024)
24. Коробка Л. М. Адаптація спільноти до суспільних змін унаслідок воєнного конфлікту: від переживання травми до відновлювальних зусиль та розвитку. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки, 2019. В. 4. С. 176–182. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2019-4-23>
25. Коростюк З. М., Демидась С. Р. Методичні рекомендації щодо організації та надання психологічної допомоги дітям та сім'ям внутрішньо переміщених осіб. URL: <http://umo.edu.ua/images/content/biblioteka/repozitariy/metod%20recomendacii/pdf> (дата звернення: 17.02.2024)
26. Кравченко О.О. Соціально-психологічна реабілітація ВПО: з досвіду Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

- Габітус. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.44> URL : <http://habitus.od.ua/journals/2022/41-2022/44.pdf> (дата звернення: 15.02.2024)
- 27.Ліпко А. В. Робота з учнями «групи ризику» : методична розробка з досвіду практичного психолога. Кривий Ріг, 2016. 16 с. URL : <https://naurok.com.ua/metodichna-rozrobka-na-temu-robot-a-z-uchnyami-grupi-riziku-111820.html> (дата звернення: 15.02.2024)
- 28.Магдисюк Л. І., Федоренко Р. П. Практикум психологічного консультування в юридичній сфері : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. III–IV рівнів акредитації. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 320 с. URL : https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/18826/1/kons_yur_sfery.pdf (дата звернення: 15.02.2024)
- 29.Макарова О. П. Психологічна допомога постраждалим під час воєнного конфлікту. *Актуальні проблеми психологічного забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів*. [Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції]. С. 189-192. ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-5480-5942>. URL : https://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/16037/Psykholohichna%20dopomoha_Makarova_2022.pdf?sequence=1 (дата звернення: 18.02.2024)
- 30.Менджул М. А., Паніна Ю. С. Поняття внутрішньо переміщена особа: порівняльний аналіз законодавства України та зарубіжних країн. Порівняльно аналітичне право, 2016. №4. С. 293-297. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/11126/1/%D0%9F%D0%BE%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D0%B2%D0%BD%D1%83%D1%82%D1%80%D1%96%D1%88%D0%BD%D1%8C%D0%BE%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%B0%20%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B0%20%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%20%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B4>

[%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8%20%D1%82%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%D1%80%D1%83%D0%B1%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD.pdf](#) (дата звернення: 17.02.2024)

31. Москалик С. В. Створення безпечного освітнього середовища в закладі загальної середньої освіти: методична розробка. Недогарки. 2022. 49 с. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/1h8UZUMHnqGhcHtnTYxWHGVpC HN3IOXsE?usp=sharing> (дата звернення: 16.01.2024)
32. Надточій В. Механізми надання послуги соціального супроводу для внутрішньо переміщених осіб : кваліфікаційна робота на здобуття ступеня бакалавр за спеціальністю 231 Соціальна робота. Суми : Сумський державний університет, 2023. 47 с. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/92422/1/Nadtochii_bak_rob.pdf;jsessionid=7C2DA224D4F50D3BBA8B85DDE0A19AFC (дата звернення: 17.02.2024)
33. Нерез О. О. Особливості аутріч соціальної роботи з внутрішньо переміщеними особами : кваліфікаційна робота на здобуття ступеня магістра за спеціальністю 231 Соціальна робота. Миколаїв : Чорноморський національний університет імені Петра Могили, 2023. 88 с. URL: <https://krs.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2642/1/%D0%9D%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B7%20.pdf> (дата звернення: 17.02.2024)
34. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник / автори: Л. Гридковець, Т. Вебер, Н. Журавльова, О. Запорожець, О. Климишин, Д. Креймейер, А. Мокроусова, Н. Пророк, Н. Сиротич, Т. Сіренко, Л. Царенко, Н. Шапошник / за заг.ред Л. Малогулко. Том 3. Київ, 2018. 236 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/4/d/430841.pdf> (дата звернення: 17.02.2024)
35. Панок В.Г. Основи психологічної допомоги : теорія та практика психоконсультації : навч. посіб. / В.Г. Панок, Я.В. Чаплак, Я.Ф. Андреева / за

- заг.ред. В.Г.Панка, І.М.Зварича. Чернівці : Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. 2019. 384 с.
36. Паркулаб О., Дметренко Н. Арттерапевтичні технології психологічної допомоги дітям, які опинились у складних життєвих обставинах. Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія. 2023. 2(58). С.31-36. <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2023.2.5> URL: <http://journals.maup.com.ua/index.php/psychology/article/view/2691> (дата звернення: 16.01.2024)
37. Підтримка психологічного здоров'я особистості в умовах війни: матеріали VI Всеукраїнських психологічних читань «Удосконалення професійної майстерності майбутніх психологів», 21 квітня 2023 р. ред. кол. : Андрусик О. О. та ін. Умань. 182 с. URL: <https://fspu.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/05/%D0%97%D0%91%D0%86%D0%A0%D0%9D%D0%98%D0%9A-VI-%D0%92%D1%81%D0%B5%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D1%85-%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%8C-21.04.2023-%D1%80..pdf> (дата звернення: 17.02.2024)
38. Права та обов'язки внутрішньо переміщених осіб. Офіційний веб-сайт WikiLegalAid. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0_%D1%82%D0%B0_%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B2%27%D1%8F%D0%B7%D0%BA%D0%B8_%D0%B2%D0%BD%D1%83%D1%82%D1%80%D1%96%D1%88%D0%BD%D1%8C%D0%BE_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%85%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1 (дата звернення: 17.02.2024)
39. Психологічна підтримка та супровід дорослих і дітей у кризових ситуаціях: практикум / упорядники Браницька Т. Р. Матохнюк Л. О. Шпортун О. М.

- Вінниця : Видавництво КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти», 2022. 131 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1-uHPcX-fqz9XyyRBzMvJP-EwrUNsfUS/view> (дата звернення: 16.01.2024)
40. Психологічний супровід та соціально-психологічна робота. Матеріали для використання в роботі під час воєнних дій. Офіційний веб-сайт держаної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти». URL: <https://imzo.gov.ua/psychologichnyj-suprovid-ta-sotsialno-pedahohichna-robota/materialy-dlia-vykorystannia-v-roboti-pid-chas-voienykh-diy/> (дата звернення: 17.02.2024)
41. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України : посіб. для практиків соціальної сфери / Мельник Л.А. та ін. ; за ред. Волинець Л.С. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. 72 с.
42. Пуздрач Ю. М. Методи і засоби психологічної допомоги вимушеним переселенцям : кваліфікаційна робота на здобуття ступеня бакалавр за спеціальністю 053 Психологія. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2023. 34 с. URL: <https://elibrary.kdpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/7102/3/%d0%9f%d1%83%d0%b7%d0%b4%d1%80%d0%b0%d1%87.pdf> (дата звернення: 17.02.2024)
43. Симоненко С., Овадюк Н. Особливості роботи практичного психолога з внутрішньо переміщеними дітьми молодшого шкільного віку. Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія, 2022. Вип. 1 (54). С. 68-77. <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2022.1.10>
44. Сорока О. В. Теоретичні і методичні засади підготовки майбутніх учителів початкової школи до використання арт-терапевтичних технологій: дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.04. Тернопіль, 2016. 534 с.
45. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посіб. у 2-х ч.; Ч. 2 (Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми) / А. В. Аносова, О. В. Безпалько, Т. П. Цюман та ін. / За заг. ред.: Т. В. Журавель, З. П. Кияниці. К. :

- Обнова компанії, 2017. 352 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/146446569.pdf> (дата звернення: 17.02.2024)
46. Степаненко Л. В. Особливості взаємозв'язку емоційних властивостей та копінг-захисних механізмів особистості переселенців. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки, 2021. В. 1. С. 47–53. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2021-1-6>
47. Тимофєєва Т. А. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям зі Сходу України : реферат до кваліфікаційної роботи на здобуття ступеня бакалавра за спеціальністю соціальна робота. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2018. 15 с. URL: http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/31409/1/6.130102_Tymofieieva%20Т.А_1.pdf (дата звернення: 17.02.2024)
48. Трубавіна І. М. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа соціально-педагогічної роботи з ними. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2015. № 8. С.434–446. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1222/1/%25> (дата звернення: 17.02.2024)
49. Фролова О. Перша психологічна допомога вимушеним переселенцям. URL: <http://iqholding.com.ua/articles/persha-psikhologichna-dopomogavimushenim-pereselentsyam> (дата звернення: 22.01.2024)
50. Циркунова А. Арт-терапевтичні техніки і практики в роботі з кризовими клієнтами : магістерська робота. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ. 2022. 98 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4539/3/%D0%A6%D0%B8%D0%BA%D1%83%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%90%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%81%D1%96%D1%8F%20%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D1%96%D1%97%D0%B2%D0%BD%D0%B0.%20%D0%9A%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0%20%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0%20%D0%86%D0%86->

- [%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%8C.pdf](#) (дата звернення: 16.01.2024)
51. Чикун Л. М. Психологічне забезпечення впровадження відновних практик у закладі освіти: збірник матеріалів. Піщане. 2022. 85 с. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/1h8UZUMHnqGhcHtnTYxWHGVpCHN3I0XsE?usp=sharing> (дата звернення: 16.01.2024)
52. Шевченко А. А. Діагностичний інструментарій для визначення рівня адаптації учнів 5-х класів. «На урок» : веб-сайт. URL : <https://naurok.com.ua/diagnostichniy-instrumentariy-dlya-viznachennya-rivnya-adaptaci-uchniv-5-klasu-40625.html> (дата звернення: 22.01.2024)
53. Як допомогти особистості в період переходу від війни до миру: соціально-психологічний супровід : практичний посібник / за наук. ред. Т. М. Титаренко, М. С. Дворник. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2022. 154 с. URL : <https://ispp.org.ua/wpcontent/uploads/2022/11/TitarenkoDvornikPosb2022.pdf> (дата звернення: 22.01.2024)
54. Bluck S., Liao H. Anxiety after remembering stressful academic versus brush with death events: The moderating roles of future time perspective and personal intimacy. *Applied Cognitive Psychology*, 2020. V. 34(1). P. 228–240. <https://doi.org/10.1002/acp.3613>
55. Borovynska I. Social-psychological strategies for life successfulness of internally displaced persons: Comparative analysis. *Knowledge, Education, Law, Management*, 2020. V. 1(5). P. 70–79. <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.5.1.13>
56. Chrzescijanska M. The narrative matrix: a narrative-hermeneutic approach in refugee care, *Journal of Psychosocial Studies*, 2021. V. 14(1). P. 47–62. DOI: 10.1332/147867321X16098252210663
57. Chung M. C., AlQarni N., AlMazrouei M., Al Muhairi S., Shakra M., Mitchell B., Al Mazrouei S., Al Hashimi S. Posttraumatic stress disorder and psychiatric comorbidity among Syrian refugees: The role of trauma exposure, trauma centrality,

- self-efficacy and emotional suppression. *Journal of Mental Health*, 2020. P. 1–9. <https://doi.org/10.1080/09638237.2020.1755023>
58. Igartua J.-J., Guerrero-Martín I. Personal migrant stories as persuasive devices: Effects of audience–character similarity and narrative voice. *Journal of Social and Political Psychology*, 2022, V. 10(1). P. 21–34. <https://doi.org/10.5964/jspp.8237>
59. Lazarenko V. Mapping identities: Narratives of displacement in Ukraine. *Emotion, Space and Society*, 2020. V. 35, 100674. <https://doi.org/10.1016/j.emospa.2020.100674>
60. Mahamid F., Berte D. Z. Happiness, sadness, and hope for the future in narratives of palestinian refugee children. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 2020. V. 18(6). P. 1638–1651. <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00303-2>
61. Nickerson A., Hoffman J., Keegan D., Kashyap S., Argadianti R., Tricesaria D., Pestalozzi Z., Nandyatama R., Khakbaz M., Nilasari N., Liddell B. Intolerance of uncertainty, posttraumatic stress, depression, and fears for the future among displaced refugees. *Journal of Anxiety Disorders*, 2023. V. 94. P. 102672. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2023.102672>
62. Olumba E. E. The homeless mind in a mobile world: An autoethnographic approach on cognitive immobility in international migration. *Culture & Psychology*, 2022. <https://doi.org/10.1177/1354067X221111456>
63. Piedfort-Marin O. Traitement des souvenirs traumatiques: Accéder à l'instant de dissociation et promouvoir l'intégration. *European Journal of Trauma & Dissociation*, 2022. 6(1), 100252. <https://doi.org/10.1016/j.ejtd.2021.100252>
64. Sasse G. War and displacement: The case of ukraine. *Europe-Asia Studies*, 2020. V. 72(3). P. 347–353. <https://doi.org/10.1080/09668136.2020.1728087>

ДОДАТКИ

Додаток А

Питання інтерв'ю

Питання для інтерв'ю з учнями, які є внутрішньо переміщеними особами:

1. Які були найважчі аспекти переїзду або переміщення до нового місця?
2. Що вам допомагає адаптуватися до нового оточення та навчання?
3. Як ви відчуваєте підтримку від учителів та однолітків?
4. Які стресові ситуації ви зазнали в останній час, і як ви їх подолали?
5. Які методи або стратегії ви використовуєте для зниження тривожності та стресу?
6. Які позитивні аспекти ви бачите у своєму новому навчальному середовищі?
7. Як участь у спортивних, мистецьких або інших позаурочних заходах впливає на ваше психологічне благополуччя?
8. Як учителі та шкільний персонал можуть краще підтримати вас і інших внутрішньо переміщених осіб?
9. Чи є певні теми або питання, про які ви хотіли б говорити зі своїми однолітками та вчителями?
10. Як ви бачите свою майбутність та навчальні цілі у новому навчальному середовищі?

Питання для батьків дітей, які стали внутрішньо переміщеними особами:

1. Які були найбільші виклики та турботи для вас та вашої сім'ї під час переїзду чи переміщення?
 1. Як ви намагалися створити позитивну атмосферу для своєї дитини в новому місці?
 2. Які методики або практики ви використовуєте для спілкування зі своєю дитиною та розмови про її почуття та досвід?
 3. Як ви взаємодієте зі школою та вчителями для підтримки навчання та благополуччя вашої дитини?
 4. Як ви допомагаєте своїй дитині розвивати соціальні навички та встановлювати стосунки з однолітками?
 5. Як ви реагуєте на емоційні виклики та стрес, які можуть виникнути у вашої дитини через її досвід?
 6. Як ви сприяєте самостійності та розвитку навичок у вашої дитини?
 7. Які ресурси чи підтримку ви шукали для своєї сім'ї та вашої дитини у новому місці проживання?

8. Як ви плануєте співпрацювати з іншими батьками внутрішньо переміщених осіб та шкільною спільнотою для створення підтримуючого середовища?

Питання для інтерв'ю з вчителями, які працюють з внутрішньо переміщеними дітьми:

1. Які ви вважаєте основними викликами та потребами учнів, які є внутрішньо переміщеними особами у навчанні?

2. Як ви створюєте інклюзивну атмосферу в класі для внутрішньо переміщених осіб та інших учнів?

3. Як ви адаптуєте навчальні матеріали та методику навчання, щоб задовольнити потреби внутрішньо переміщених осіб?

4. Як ви взаємодієте з психологами та соціальними працівниками для підтримки внутрішньо переміщених осіб?

5. Як ви допомагаєте внутрішньо переміщеним особам розвивати соціальні навички та встановлювати стосунки з однолітками?

6. Як ви реагуєте на емоційні виклики та стрес, які можуть виникнути у внутрішньо переміщених осіб внаслідок їхнього досвіду?

7. Як ви стимулюєте самостійність та підтримку внутрішньо переміщених осіб в навчальному процесі?

8. Які методи або практики ви використовуєте для забезпечення психологічного благополуччя школярів, які є внутрішньо переміщеними особами в класі?